

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

В. О. ТАТЕНКО

**СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ
НАЦІЄТВОРЕННЯ:
СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВИЙ ПІДХІД**

Монографія

2-ге видання, перероблене і доповнене

Кропивницький – 2021

УДК 316.6
Т 12

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 09/21 від 1 липня 2021 року

Рецензенти:

О. І. Бондарчук – доктор психологічних наук;
В. О. Васютинський – доктор психологічних наук;
Л. В. Помиткіна – доктор психологічних наук

Татенко В. О. Соціальна психологія націєтворення: суб'єктно-вчинковий підхід : монографія / В. О. Татенко ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2021. – 142 с.

ISBN 978-966-189-602-3

У монографії представлено теоретико-методологічні засади дослідження та конструювання націєтворчої діяльності народу, що здійснюється ним як колективним суб'єктом. Наголошено на свідомому, цілеспрямованому, креативному, відповідальному і вчинковому характері цієї діяльності. Розкрито значення суб'єктно-вчинкового підходу для теорії і практики націєтворення.

Може становити інтерес для дослідників процесу становлення нації, викладачів курсів соціальної та політичної психології, студентів, а також усіх, хто бере і готовий брати участь у процесі націєтворення.

УДК 316.6

ISBN 978-966-189-602-3

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2021
© Татенко В. О., 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Процес націєтворення як об'єкт і предмет соціально-психологічного дослідження.....	6
1.1. Соціальна психологія націєтворення в проблемному колі дефініцій	6
1.2. Націєтворення як процес колективної суб'єктної та вчинкової активності	12
Розділ 2. Концептуальна модель процесу націєтворення: суб'єктно-вчинковий вимір	25
2.1. Логіка побудови концептуальної моделі націєтворення	25
2.2. Блок мотивації націєтворення	45
2.3. Інструментальний блок	58
2.4. Блок прийняття рішення про перехід до практичних дій	73
2.5. Блок практичного націєтворення	83
2.6. Блок оцінювання процесу і результатів націєтворення	92
2.7. Блок творчого синтезу набутого досвіду і переходу на більш високий рівень розбудови нації	103
Розділ 3. Теоретико-методологічні засади соціально-психологічного дослідження процесу націєтворення: суб'єктно-вчинковий підхід.....	116
Післямова	133
Бібліографічні посилання	135

ВСТУП

У різних науках, зокрема і в соціальній психології, є чимало суперечностей і білих плям у питаннях теорії і методології дослідження природи й сутності того, що позначається словами «нація», «національна свідомість», «національний характер», «національна ідентичність», а також «становлення нації» «національне відродження» і, звичайно, «націєтворення». Водночас серед чинників, що визначали і нині визначають соціально-політичну ситуацію в Україні, міру її гостроти, вибухонебезпечності, завжди знаходили собі місце чинники, однокорінні зі словом «нація». Крім того, як свідчить аналіз наукових джерел, досі належним чином не обґрунтовано теоретичні і методологічні засади соціально-психологічного дослідження націєтворчого процесу з позицій суб'єктно-вчинкового підходу. Отже, у науці і практиці націєтворення постає низка актуальних проблем, що вимагають свого розв'язання.

У монографії представлено результати розроблення концептуальної соціально-психологічної моделі процесу націєтворення, а на основі інтерпретації останньої визначено теоретико-методологічні засади його соціально-психологічного дослідження з позицій суб'єктно-вчинкового підходу. Здійснено також соціально-психологічний аналіз наукових уявлень про сутність понять «нація», «процес націєтворення», «колективний суб'єкт націєтворення»; розглянуто суперечності в розумінні нації як самоцінної мети і як засобу досягнення інших соціально значущих цілей; визначено особливості стихійного та організованого форматів процесу становлення нації; наголошено на важливості розрізнення і коректного поєднання уявлень про відродження, відтворення національних цінностей і створення нового уявлення про націю з огляду на реалії сьогодення. У контексті побудови згаданої концептуальної моделі розглядаються питання розроблення та застосування функціональної структури націєтворчої діяльності;

обговорюються проблеми мотивації, цілей і засобів націєтворення; з'ясовуються особливості оцінювання її ефективності.

Зважаючи на те, що в процесі націєтворення бере участь колективний суб'єкт – народ, включаючи як свій актив духовну еліту, лідерів суспільної думки, націєтворчу інтелігенцію, державних діячів, представників влади тощо, як одна з актуальних постає проблема ненасильницького і неманіпулятивного узгодження цінностей і смислів, цілей і засобів їхньої націєтворчої діяльності. З огляду на цю проблему в роботі використано авторську модель організації соціально-психологічних механізмів впливу людини на людину як системи.

Проведене дослідження є спробою конструювання соціально-психологічного алгоритму організації націєтворчої діяльності колективного суб'єкта націєтворення, здійсненої ним усвідомлено, цілеспрямовано, креативно, ініціативно, узгоджено і відповідально, а також з огляду на сутнісний суб'єктно-вчинковий критерій оцінки її ефективності і відкритості до самовдосконалення і саморозвитку. У можливості скористатися цим алгоритмом вбачаємо значення результатів виконаного дослідження для практики націєтворення.

РОЗДІЛ 1

ПРОЦЕС НАЦІЄТВОРЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Соціальна психологія націєтворення в проблемному колі дефініцій

Обравши об'єктом дослідження процес націєтворення, а предметом – того, хто цей процес проєктує, скеровує, здійснює, оцінює і за все це несе відповідальність, розпочнімо з визначення нації як великої, у більшості випадків, соціальної групи з властивими їй соціально-психологічними ознаками, які є характерними для всіх великих соціальних груп, таких як раси, класи, народи, релігійні системи, великі політичні партії типу колишньої КПРС, масові соціальні рухи, людство в цілому. Водночас кожна з них має свої особливості.

Виникнення і становлення великих соціальних груп відбувається як незалежно від свідомості та волі людей, так і за більш чи менш свідомої, безпосередньої чи опосередкованої їхньої участі. Це можуть бути реальні групи і групи, створені людською уявою. Їхнє буття регулюється міфами, символами, звичаями, традиціями, ідеологіями, моральними нормами, юридичними законами, а також індивідуально-груповою діяльністю рад, парламентів, сенатів, урядів, монархів, президентів, прем'єрів, політичних лідерів, вождів тощо. Членство у великих групах може залежати і не залежати від людини, мати як добровільний, так і примусовий характер. На відміну від малих груп, контакти між їхніми членами є переважно опосередкованими. Поєднує та утримує людей у цих групах, стимулює їх до прояву відповідної групової активності почуття

«Ми», ідентифікація з цінностями, які більшість групи визнає для себе значущими. Кожна з великих соціальних груп, зокрема і людство, за певних соціально-психологічних умов може виявляти більш-менш організовану групову (масову, колективну) активність у властивій їй формі. Так, свого часу заклик «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» став стимулом до прояву робітничим класом як великою соціальною групою спільної активності з метою здійснення світової пролетарської революції.

Феномену нації приділяють увагу філософи, соціологи, політологи, у працях яких подибуємо спроби соціально-психологічної інтерпретації її природи, але цілісне наукове уявлення про соціально-психологічні особливості цієї великої соціальної групи, а також її становлення може скластися лише в результаті проведення власне соціально-психологічного дослідження.

Так, відомий російський філософ О. С. Панарін виділив сім ознак, які, на його думку, найбільшою мірою визначають сутність нації, її відмінність від інших подібних соціальних утворень: спільна територія проживання, наявність якої створює необхідні умови для безпосередніх та опосередкованих комунікацій, для формування і функціонування спільної мови і культури; спільна мова для всієї спільноти, яка є фундаментом для формування єдиної національної культури, а також такого тонкого психологічного феномену, як колективне несвідоме; культура нації, що являє собою якісно нове синтетичне утворення, яке не зводиться до назви одного з етносів, що входять до складу нації; загальне верховне керівництво країни, у якій сформувалася й існує ця нація; загальні політичні інтереси, пов'язані з подальшим розвитком цієї спільноти як нації; загальна для всього соціуму політична система; національна ідентичність [1].

Як можна перекоонатися, запропонований перелік ознак нації фактично зводиться до узагальнення того, що властиво етнокультурним та етнополітичним утворенням, які входять до складу нації (що певною мірою нагадує формування свого часу нової соціальної спільноти – «радянського народу»). А психологічний зміст цього переліку фактично обмежується згадкою про колективне несвідоме.

Спроби інтерпретації природи нації можуть формувати спрощене уявлення про цей вельми складний соціально-психологічний феномен. Так, на думку М. Хонга, нація об'єктивно проявляє себе тоді, коли багатонаціональна країна інстинктивно

однаково реагує на зовнішню загрозу чи внутрішню кризу, що дає підстави говорити про те, що в цій країні сформувалася національна ідентичність. Мовляв, це той найважливіший критерій, за допомогою якого можна судити про наявність або відсутність єдиної нації [2].

Звичайно, однастайність у реагуванні громадян на різні стимули є важливою для існування нації. Проте викликає питання зведення формату реагування до рівня інстинктивної поведінки. Адже навіть мешканці мурашника як великої групи реагують на загрози диференційовано, згідно з природним розподілом ролей. Крім того, слід зважати на те, що в реальному суспільстві навряд чи можна уявити таке, щоб у випадку однастайного голосування мотивація у тих, хто голосує, теж була однаковою. Тут також виникають асоціації з радянським минулим, а саме з картиною завжди однастайного голосування в Кремлівському палаці з'їздів.

Є чимало версій щодо того, як відбувається процес націєтворення і які сили на нього впливають. Так, деякі дослідники дотримуються думки, що цей процес бере свій початок у добу модерну, коли на зміну феодалізму з його сепаратною психологією, соціальною, економічною та політичною роздробленістю приходять капіталізм зі своїми принципами вільного виробництва, вільної торгівлі, вільної праці, вільної робочої сили тощо. Такі версії припускають можливість свідомої ініціації і необхідність спеціальної організації процесу націєтворення, залучення до активної участі в ньому еліти, а також широких народних мас у ролі групового суб'єкта.

Так звана примордіалістська версія («примордіальний» трактується як «прадавній», «споконвічний» тощо) будується на уявленні про те, що процес націєтворення починається з роду-племені і в процесі історичних трансформацій кожний етнос чи народ так чи інакше повинен перетворитися на націю. Як зазначає Г. Касьянов, є соціально-біологічний варіант примордіалізму (П'єр ван ден Берг), згідно з яким, етнічність є результатом еволюції кровної, біологічної спорідненості. Останню вважають органічною, природною умовою об'єднання біологічних істот у боротьбі за виживання. Ця боротьба, що триває протягом усієї історії існування *homo sapiens*, приводить, зокрема, до того, що людські спільноти формуються за принципом кровної спорідненості. Соціологічна версія примордіалізму трактує мову, релігію, расу, почуття

етнічності і територіальної належності як основні та найорганічніші форми єднання людей, форми колективності, відомі в історії. Саме в цьому розумінні вони є «споконвічними», передують складнішим суспільним, політичним формам і створюють для них базу [3]. Як можна зрозуміти, примордіалізм у цілому, а особливо його соціально-біологічний варіант не передбачає свідомого і цілеспрямованого втручання людини чи спільноти як групового суб'єкта в процес націєтворення.

Фактично те саме можна сказати про конструктивістський підхід до пояснення природи нації. Так, згідно з Б. Андерсеном, своїм народженням нація має завдячувати розвитку друкарської справи, випуску книжок, журналів, газет мовою, яка переважала в поліетнічній спільноті. У результаті сталося так, що мешканці однієї території виявилися зануреними в одне інформаційне, мовно-комунікативне, ціннісно-сислове, подієве поле, що, у свою чергу, привело до формування у них національної ідентичності. Але оскільки, мовляв, члени такої великої соціальної групи, як нація, не знають одне одне, то цей дефіцит компенсується уявою про її існування і свою належність до неї [4]. І, хоча функція уяви належить людині, навряд чи останню можна вважати причиною народження чи відродження нації.

Підхід, що намагається поєднати вищезгадані, наголошує на необхідності, визначаючи націю як щось споконвічне, як продукт модерної доби чи результат соціального конструювання, враховувати історію становлення етносів, держав з їхньою культурою в їхній домодерній історії – і не тільки як «уявних», а і як реальних спільнот.

В інтернет-джерелах трапляється чимало різної, часом цікавої інформації про шляхи формування єдиної нації в багатоетнічній державі, з яких можна скласти три найбільш типові їх варіанти. Так, один із них передбачає поступове руйнування в поліетнічному соціумі окремих етнічних культур і їх злиття в єдину національну культуру, яка стає домінуючою в цій спільноті. Наочним прикладом тут можуть бути США. Другий варіант полягає в тому, що єдина нація формується під знаком «нового майбутнього», коли в суспільстві починають домінувати нові спільні політичні та економічні інтереси, які пригнічують відповідні приватні інтереси етнічного характеру. Як приклад тут можна навести досвід

Радянського Союзу, де було здійснено спробу створити нову спільноту – «радянський народ». Третім шляхом пішли народи, які вирішили зберегти самотутні етнокультурні осередки, що входять до їхнього складу. Характерними прикладами тут є Австралія, Мексика і Сингапур, де формування нації – одне з пріоритетних завдань урядів, які планомірно здійснюють відповідну державну політику. Однак цей шлях є і найскладнішим, хоча й найбільш перспективним, оскільки дає змогу не тільки зберегти для майбутніх поколінь усе багатство історичної та культурної спадщини кожного етносу, а й використовувати його сучасний потенціал у налагодженні економічних та культурних зв'язків з іншими країнами [5].

Логічно очікувати, що процес творення (відродження, розбудови, перебудови) нації відповідає критеріям новизни, оригінальності, унікальності. Проте простежується цілком зрозуміла, але все-таки об'єктна тенденція запозичення як ідейного змісту, так і форм організації націєтворчого процесу спільнотами, які прагнуть стати націями, у тих, хто цього вже досяг. Справді, вторуючи на зразки, можна уникнути багатьох помилок, виграти у швидкості перетворень, але ж і програти в самотутності. Так, є думка, що на розроблення українських проектів націєтворення певним чином впливали проекти, розроблювані і реалізовані в Росії та Польщі (Р. Шпорлюк). Має місце також, у чомусь об'єктна, версія, що народові, який мешкає на території України, з огляду на радянське минуле, а також соціальні, політичні, економічні негаразди сьогодення складно самотужки рухати націєтворчий процес. Тому, мовляв, слід створити умови, щоб в Україну приїхали жити і працювати мільйони представників української діаспори, зацікавлені в економічному і культурному зростанні своєї батьківщини. При цьому очікується, що приїжджі українці зможуть позитивно вплинути на розвиток національної самосвідомості та ідентичності місцевих жителів.

Реально також припустити, що є залежність результату націєтворення від соціально-психологічного формату його здійснення, а саме як переважно стихійного чи організованого, вимушеного чи вільного, захищеного чи не захищеного від зовнішніх впливів, нав'язаного, запозиченого чи оригінального, самотутнього. Проблеми можуть виникати через те, що ці характеристики не є незмінними. У процесі розвитку вони набувають нового змістового

наповнення, утворюють нові структурно-функціональні плеяди, що вимагає уваги дослідників і практиків.

Як відомо, успішність наукового дослідження тих чи інших, а особливо таких складних за своєю природою соціальних феноменів, як нація, сутево залежить від того, наскільки чіткими і несуперечливими є їх визначення і коректним – практичне застосування. Особливо прикро, якщо означена термінологічна проблемність відбивається в документах урядового рівня. Так, у преамбулі до тексту Конституції України, авторство в написанні якої належить Верховній Раді, подибуємо такий фрагмент: «Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення...». Почнімо з того, що в цьому випадку поняття «нація» мислиться вузько, прирівнюється до поняття «народ», фактично зводиться до етнокультурного поняття національності, що, як і інші національності, входить до складу Українського народу. Така інтерпретація дає змогу зрозуміти, чому словосполучення «Український народ» починається з великої літери, а «українська нація» – з малої. Викликає запитання і те, як автори цього тексту збираються відокремити «здійснене українською нацією» від «здійсненого Українським народом»? Навіть зважаючи на те, що досі немає єдиного науково обґрунтованого визначення поняття нації, за такого його тлумачення фактично нівелюється зміст поняття націєтворення, втрачається сенс націєтворчої діяльності. Більше того, так закладається міжнаціональний конфлікт, оскільки виходить, що коли йдеться про націєтворення, то мається на увазі творення саме і тільки української нації.

Є також певна невизначеність у застосуванні самого поняття «націєтворення», що дає підстави для розрізнення похідних від нього понятійних конструктів, як-от: перетворення народу в націю і навпаки, національне відродження, розбудова нації, що вже склалася, її перебудова тощо, оскільки в кожному з цих сценаріїв мають місце свій набір і своя особлива конфігурація творчих сил, свої цілі та шляхи їх досягнення.

1.2. Націєтворення як процес колективної суб'єктної та вчинкової активності

У науках про націю та її становлення однією з ключових вважається проблема групового чи колективного суб'єкта процесу націєтворення. І це не випадково. Адже є, як зазначалося вище, дві різні позиції щодо розуміння природи цього процесу. Сутність першої з них відбивається в судженні про те, що процес перетворення етносу, народу чи держави на націю відбувається переважно стихійно, спонтанно, мимовільно, інстинктивно, об'єктивно, тобто відносно незалежно від волі і бажання громадян. Така, здебільшого об'єктна, реактивна їхня активність може бути викликана зовнішніми і внутрішніми загрозами. Сутність другої позиції полягає в тому, що громадяни («народні маси») під проводом духовної еліти, як носії колективної суб'єктності, свідомо, креативно, відповідально і вчинково долучаються до процесу націєтворення – і не стільки через різні загрози, а керуючись мотивом самоствердження в новій якості соціального співбуття.

Тут ми використали словосполучення «народні маси» не випадково і не для покращення благозвучності тексту, а з огляду на сформульовані М. М. Слюсаревським теоретико-методологічні положення щодо суб'єктної активності неорганізованих угруповань, позначених словами «маси», «натовпи» тощо. Дослідник пропонує розрізняти поняття маси і сконцентрованої маси, а останнє диференціює на уявлення про безладно сконцентровану масу (БСМ) і масовий суб'єкт спільної активності (МССА) [6]. На його думку, поведінка масового суб'єкта спільної активності може бути конструктивною або деструктивною, «але вона завжди є функцією колективної суб'єктності» [7].

Розмірковуючи над вищесказаним, досить складно відмовитися від традиційного уявлення про те, що соціальна група, а колектив і поготів, відрізняється від людської маси, натовпу тим, що може у своїй активності вивищуватися до рівня групової (колективної) суб'єктності. Проте намагання осмислити цю «складність» породжує припущення про МССА як проміжну, перехідну форму активності між групою/колективом і масою, а

також між масовою і груповою/колективною суб'єктністю. Підкріплює це припущення думка М. М. Слюсаревського про «тезаурус понять, що характеризують процеси трансформації маси в ситуаціях порушення звичних умов її функціонування» [8].

Тут доречно згадати кумедного Вінні-Пуха, який на власному досвіді переконався, що бджолиний рій хоч і нагадує БСМ, але в ситуації небезпеки миттєво перетворюється в МССА, який з готовністю до самопожертви (вчинковоподібно) захищає свій вулик від непроханих гостей. А отже, цінність запропонованого М. М. Слюсаревським підходу полягає в розкритті принципової можливості (шляхом запровадження відповідних технологій) перетворення народної маси (через МССА) в колективного суб'єкта націєтворчого процесу.

У більшості випадків суб'єктом націєтворення вважають титульний етнос чи народ як поліетнічне утворення. Тобто йдеться про те, що участь у цьому процесі безпосередньо чи опосередковано бере кожний член певної спільноти і всі її члени разом узяті, що й позначається поняттям «колективний суб'єкт». Із цього загалу за критеріями безпосередності, цілеспрямованості, відповідальності, компетентності як суб'єкт націєтворення виділяється політична, економічна, культурна, інтелектуальна, духовна та інша еліта. Оскільки далеко не завжди місце еліти займають особи, гідні цього високого звання, які, в принципі, не здатні розробляти і запроваджувати проєкти націєтворення через брак духовності і брак відповідної мотивації, тому як альтернатива «елітному» підходу в ролі головного суб'єкта формування, відродження, подальшої розбудови чи перебудови нації пропонується громадянське суспільство та його ініціативні осередки. Так, на думку А. Ф. Колодій, суспільні трансформації відбуваються як спонтанно, так і завдяки свідомій волі і цілеспрямованим зусиллям певних дійових осіб. Їхня свідомість та дії утворюють суб'єктивні передумови формування націй і відповідають на питання: хто (духовно-інтелектуальні та політичні еліти, державні структури, національні лідери) і яку (просвітницьку, організаторську, регулятивну) проводив свідому роботу, що сприяла згуртуванню, консолідації цих великих спільнот [9]. Однак залишається відкритим питання про те, як співіснують і взаємодіють ці два формати перетворювальної активності соціуму, зокрема у процесі націєтворення.

У цьому плані привертає увагу проблема співвідношення суб'єктних статусів нації і держави у процесі їх становлення. Є думка, що утворення держави є неодмінною умовою перетворення етносу (народу як співдружності етносів) у націю. Так, А. Ф. Колодій визначає національну державу як «засіб політичного самоствердження націй і захисту національних інтересів» [10]. На думку О. А. Придачука, «кожна нація природно прагне створити власну державу... не лише для можливості бути самостійним суб'єктом зовнішньої політики та визначення внутрішньої політики, а й для закріплення своїх прав на законодавчому рівні» [11].

В. О. Зуєва і О. О. Коляда визначають націю як колективного суб'єкта політики, що творить державу, як народ, що історично дозрів до розуміння необхідності державотворення, і водночас наголошують на тому, що «формування нації є не самоціллю, а засобом для формування повноцінної держави» [12]. Слід додати, що в практиці суспільного життя відомі випадки, коли спочатку формувалася соціально-політичний інститут державної влади (як, наприклад, у США), а лише потім, і саме завдяки суб'єктній позиції останнього, розроблялися і були запроваджені проекти націєтворення. Також, як свідчить історія, зокрема й українського соціуму, є чимало прикладів того, як державна влада намагається перекласти статус засобу на народ, а себе мати за головну мету своєї активності. Тому питання про те, хто кому має дякувати за своє походження і хто кому служити – держава нації чи нація державі – теж не має однозначної відповіді, а отже, є конфліктогенним.

Протягом останніх десятиліть зростає увага до феноменів групової (колективної) суб'єктності і на цьому тлі спостерігається зниження інтересу до феномену індивідуальної суб'єктності, зокрема, на тій підставі, що останню, мовляв, уже було ґрунтовно досліджено в межах загальної психології, психології особистості тощо. Не виключено, що певну роль у цьому процесі відіграло поширення серед вітчизняних соціальних психологів ідей соціального конструктивізму з його соціоцентричною позицією в трактуванні законів людського життя. Ця позиція ґрунтується на цілком реалістичному уявленні про різні за масштабом і за значущістю внески індивідуального і соціального акторів у скарбницю світового досвіду. Переважна більшість того, що визначає суспільну користь окремої особи і чим вона є по суті, має соціальну природу, є соціально детермінованим. Тому «активною, дієвою одиницею» визнається не індивід, але група, до якої він належить чи настанови

якої він (свідомо чи несвідомо) транслює [13]. При цьому поняття «колективного суб'єкта», яким послуговується соціальний конструктивізм, може включати в себе в ролі рівноправних учасників представників світу людей і світу речей [14].

Проте є думка, що сьогодні помірковані представники соціального конструктивізму намагаються скоригувати свою позицію щодо питання співвідношення індивідуальної і групової суб'єктності. Трапляються навіть випадки, коли представник цього напрямку позиціонує себе як конструктивіста, але вже не соціального.

Розгляньмо, як соціальні психологи визначають сьогодні поняття групового (колективного) суб'єкта, які ознаки вважають найбільш характерними для нього. Так, А. Л. Журавльов пропонує вважати колективним суб'єктом будь-яку групу людей, яка, спільно діючи, проявляє себе через форми поведінки, стосунки, діяльності, спілкування, взаємодію. На його думку, групи розрізняються за рівнем суб'єктності, а тому можуть бути реальними або потенційними суб'єктами. Повною мірою бути колективним суб'єктом означає бути активним, залученим до дії, інтегрованим, відповідальним і т. ін. При цьому поняття «колективність» використовується як синонім поняття «спільність» і не пов'язується з уявленнями про колективізм [15].

Начебто не повинно викликати запитань визначення колективного суб'єкта як протилежного суб'єктові індивідуальному. Однак таке протиставлення вимагає пояснення якісної відмінності першого від другого, зокрема того, що відрізняє колективного суб'єкта як цілісність від сумарного ефекту, породженого суб'єктною активністю його членів. Дискусійною видається також позиція, згідно з якою «індивідуальний суб'єкт» та «індивідуальна діяльність», по суті, є лише деякими умовностями, які допускаються в дослідженні або в практичному аналізі. При цьому часто посилаються на думку Б. Ф. Ломова про те, що будь-яка індивідуальна діяльність у строгому розумінні є складовою частиною діяльності спільної і тому, мовляв, сутність аналізу індивідуальної діяльності полягає в тому, щоб визначити її місце в діяльності спільній, а відповідно, і функцію цього індивіда в групі [16].

Проте розчинення індивідуальної суб'єктності в колективній не на користь соціальної психології. Річ у тім, що є не менше підстав для визнання умовності колективної суб'єктності, яка без реальних індивідуальних суб'єктів просто неможлива. Розглядаючи індивідуально-психологічне лише як залежне від соціально-психологіч-

ного, ми втрачаємо і те, і те. Крім того, навряд чи можна «визначити своє місце в спільній діяльності», якщо не бути самим собою, не протиставляти свою суб'єкту неповторність іншим неповторностям, неповторності групи як цілого. Конструктивніше, на наш погляд, розглядати і вибудовувати їхні відношення як партнерські, діалогічні, що не передбачають домінування однієї форми суб'єктності над іншою.

У чомусь схожій теоретико-методологічній позиції щодо індивідуалізму і колективізму дотримується В. О. Васютинський. «У реальному індивідуальному, комунікативному, соціальному, політичному просторі, – зазначає він, – ці дві іпостасі погано піддаються чіткому розмежуванню і найчастіше неможливо, а загалом і не потрібно з'ясовувати, де відповідні мотиви, наміри, прояви належать до індивідуального, міжособового чи колективного контексту людської життєдіяльності. Частіше є сенс говорити про цілісну ментально-поведінкову комунікативну характеристику, яка поєднує в собі різні рівні й аспекти індивідуалізму/колективізму – від глибинно-диспозиційних до соціально-дискурсивних» [17].

Цікавими з теоретичного і практичного погляду видаються сформульовані А. Л. Журавльовим питання, чи може колектив (група) не бути суб'єктом, чи усякий колектив є суб'єктом, але з різною мірою суб'єктності. Не менш цікавими, на нашу думку, є випадки, коли складена з індивідуальних суб'єктів група не перетворюється в колективного суб'єкта, або – то набуває відповідної властивості, то втрачає її. Наочним прикладом тут може бути важкопрогнозована динаміка колективної суб'єктності спортивних команд під час їх участі в престижних змаганнях. До речі, ознаки колективної суб'єктності, виділені А. Л. Журавльовим [18], є важливими, але не рівноцінними. На нашу думку, роль системоутворювальної серед них виконує суб'єктна спільність «Ми». Крім того, до переліку цих ознак варто було б додати авторські амбіції групи, свободу колективної творчості, а також готовність індивідуальних «Я» до добровільного підпорядкування своїх інтересів інтересам групи та їх відстоювання. Варто також звернути увагу на особливу соціально-психологічну значущість для колективного суб'єкта його готовності до спільного вчинку як найвищої форми групової суб'єктної активності.

Д. В. Ольшанський пропонує розрізняти три «рівні розвитку спільності великих груп»: «зовнішньо-типологічний», «внутрішньо-ідентифікаційний» і «солідарно-дійовий». Перший рівень розвитку

спільності характеризується тим, що в процесі взаємодії зі світом людина виявляє і фіксує те, що їй зовні нагадує саму себе, тобто виокремлює свою типологічну групу, що, власне, приводить до поділу цього світу на «своїх» і «чужих», на «ми» і «вони», на «наше» і «їхне». На другому – «внутрішньо-ідентифікаційному» – рівні виникає первинний психологічний зв'язок людини зі своєю великою соціальною групою через віднесення себе до неї, через внутрішню ідентифікацію, ототожнення себе з групою та її конкретними представниками. Третій – «солідарно-дійовий» – рівень передбачає соціально-психологічну готовність групи до спільних широко-масштабних дій [19]. Тобто фактично йдеться про те, що логічним результатом становлення великої соціальної групи є перетворення її з об'єкта дії стихійних сил на свідомого, самостійного, який об'єднує всіх інших, суб'єкта діяльності – консолідувальної, ідентифікаційної, організаційної, мобілізаційної, презентаційної, розвивальної тощо.

П. П. Горностай пропонує диференціювати групову суб'єктність відповідно до типу групи, яка може бути: організованою, мати лідера і формальну структуру; стихійною згуртованою групою, що діє як єдине ціле (натовп); синергетичною групою. Організована група делегує частину своїх суб'єктних повноважень керівнику або лідеру. У таких групах традиційно сильними вважаються свідомі компоненти групової психіки і недооцінюються процеси групового несвідомого. Для груп-натовпів, навпаки, дуже сильними є процеси групового несвідомого, а групова свідомість виявляється в підпорядкованому (якщо не в пригніченому) стані. Цього не можна сказати про лідера, який здобуває владу над натовпом, для нього свідомість може мати вирішальне значення. Але він перебуває ніби над натовпом, на відміну від лідера організованої групи, який є частиною її структури. Порівняно з описаними типами груп для синергетичних груп велике значення має і групова свідомість, і групове несвідоме, які можуть досягати дуже високого рівня розвитку [20].

Визнаючи оригінальність запропонованого підходу до аналізу варіантів використання групою свого суб'єктного ресурсу, хотіли б зробити кілька уточнювальних і доповнювальних акцентів. Так, напевно, слід розрізняти «організовані» групи, створені на добровільній і на примусовій основі. У першому випадку, делегуючи частину своєї суб'єктності лідеру, група залишається суб'єктом. У другому випадку група не є повноправним суб'єктом спільної

діяльності, а є об'єктом, зокрема засобом у досягненні її лідером чи організатором своїх егоїстичних цілей. Щось подібне можна сказати і про «групу-натовп», яка може бути, а може тільки здаватися суб'єктом, залежно від того, ким або чим скеровується її активність. Напевно, саме синергетична група є реальним суб'єктом, здатним до самоорганізації та саморозвитку, спроможним ефективно діяти як у режимі свідомої, так і несвідомої регуляції своєї активності, а також змінювати свій суб'єктний профіль залежно від ситуації, залишаючись при цьому самою собою.

Отже, якщо говорити про стан розробленості проблеми групового/колективного суб'єкта в соціальній психології, то, схоже, найбільш актуальними на сьогодні залишаються питання його природи і тих ознак, що характеризують його сутність і якісну своєрідність. Тому є сенс приділити спеціальну увагу розгляду цих питань.

Так, цілком переконливим у науковому плані і підтвердженням практикою вважається соціально-психологічне положення про те, що інтеграція, кооперація, колективізація можуть бути умовою підвищення рівня ефективності індивідуальних зусиль, що в референтній групі кожний її член як суб'єкт індивідуального і суспільного життя отримує для себе додаткові інформаційні, мотиваційні, інструментальні і навіть енергетичні ресурси, може розраховувати на психологічну (когнітивну, емоційну, поведінкову) підтримку від інших її членів. Усвідомлення належності до значущої формальної чи неформальної групи, громадського об'єднання, політичної партії, народу, нації, змагальність, боротьба за лідерство є потужними соціально-психологічними стимулами активності людини, актуалізації та нарощування її сутнісних сил. Але чи достатньо цих свідчень та аргументів для того, щоб саме групу, а не її членів визнавати суб'єктом діяльності, спілкування, соціально-психологічного життя як такого?

Відповідаючи на це запитання, слід зауважити, що у психологічній науці щодо цього склалися дві теоретико-методологічні версії. Згідно з першою соціальні феномени людського життя (зокрема його груповий формат) вважаються визначальними в онтологічному смислі, а індивідуальні – похідними від них. Мовляв, спочатку було «Ми», а потім з нього виділилися окремі «Я». Зроблено навіть деконструктивістський висновок про те, що категорія «індивідуальність» фіксує факт походження індивідуального з дуального (Т. Х. Карімов).

У працях А. В. Брушлинського найвищим в ієрархії суб'єктів визнається людство як найбільша соціальна група. Уся решта об'єднань, а також окремі індивіди розглядаються як похідні суб'єкти [21]. Але ж і статус людства як «верховного» суб'єкта є доволі відносний, навіть з огляду на те, що слово «людство» є іменником середнього роду, а суб'єктними повноваженнями зазвичай наділяються «Він» або «Вона» (чоловік, жінка, лідер, партія, народ тощо). Крім того, не виключено, що в космосі є нескінченна кількість розумних суб'єктів, потенційно здатних підпорядкувати собі цивілізацію землян.

Зрозуміло, що така соціоцентрична пояснювальна модель передбачає певну об'єктну підлеглість одних суб'єктів іншим. Згадаймо добре відомі старшому поколінню ряданські гасла: «Партія сказала – надо! Комсомол ответил – есть!», «Будь готов! – Всегда готов!» тощо. При цьому відношення між такими ієрархічно підпорядкованими груповими та індивідуальними суб'єктами вибудовуються як за принципом піклування-виховання, так і підпорядкування-використання. Відповідні приклади також подибуємо в нашій недавній історії, коли всіляко культивувалася колективістична спрямованість особистості, її готовність пожертвувати собою заради ідеалів світлого майбутнього, і навпаки: індивідуалістична, егоцентрична, егоїстична спрямованість вважалася негідною будівника комунізму.

Є й інша – антропоцентрична – точка зору, згідно з якою реальним суб'єктом, автором, творцем свого життя визнають окрему людину, а групу розглядають як своєрідний засіб її пристосування до несприятливих умов середовища. Мовляв, виникнення і розвиток масовидних, групових, колективних способів існування живого є еволюційним винаходом поколінь індивідуальних організмів у боротьбі за своє виживання. Так, за рахунок біологічного виробництва надлишкової маси генетичного матеріалу було віднайдено можливість нейтралізувати чи принаймні зменшити вплив негативних чинників на процес відтворення поколінь. Природна доцільність прижиттєвого об'єднання окремих істот у колонії, зграї, стада, роди, племена тощо пояснюється тим, що більш масивне і згуртоване групове утворення боронить від ворогів і, що більш важливо, надає членам групи можливість використовувати біопсихічні реакції одне одного як сигнали, що вказують на наявність та значущість тих чи інших стимулів (Б. Ф. Поршнев).

Аналогічним чином, хоч і на якісно вищому рівні, людські індивіди використовують групову форму життя, зокрема як засіб соціалізації, обміну інформацією, а також розв'язання різного роду їхніх особистих проблем професійного і побутового характеру. Оскільки група, на думку прихильників антропоцентричної версії, є засобом задоволення потреб індивідуального життя, вона не може мислитися суб'єктом у власному розумінні цього слова. А на питання про те, чому хтось вважає інакше, може бути така відповідь: мовляв, статусом суб'єкта соціальна група наділяється тому, що кожний її член делегує (добровільно або під тиском обставин) якусь частину своєї суб'єктності лідеру, керівнику, органам влади, погоджуючись, певним чином, на роль об'єкта. Якщо владна інстанція діє від імені групи, то складається враження, що, крім індивідуальних суб'єктів, є ще один цілком реальний груповий, колективний, масовий – власне, надіндивідуальний суб'єкт, якому приписуються свідомість, діяльність, воля, емоції, настрої, почуття, переживання, ставлення, характер і темперамент, душевність і духовність, тобто фактично всі властивості індивідуального суб'єкта, окрім хіба що тілесності, оскільки лицезріти надіндивідуального суб'єкта як такого не випадало ще нікому.

Із цього погляду соціально-психологічні феномени за своєю природою є нічим іншим, як узагальненими, синтезованими, інтегрованими і тому анонімними продуктами індивідуальної і міжіндивідуальної активності, а соціально-психологічний (груповий, колективний, масовий) суб'єкт є нічим іншим, як узагальненим, інтегрованим уявленням про ті індивідуальні суб'єктні ресурси, що були залучені для його створення. Саме соборна природа соціально-психологічної форми суб'єктності надає їй авторитету, а також сили і влади над індивідуальною суб'єктністю, породжує уявлення про її надіндивідуальний статус. Таким соціально-психологічним суб'єктним контентом, наприклад, наповнене поняття Бога, а також уявлення про загальнолюдські цінності, у створенні і постійному перетворенні яких бере участь фактично кожна окрема людина, здебільшого нічого не підозрюючи з цього приводу. Знову ж таки героїчні перемоги у війнах нерідко приписуються арміям, народам, країнам, державам, але в бойових діях беруть участь, здійснюють відважні вчинки і гинуть конкретні люди. Тому соціально-психологічні уявлення про всенародний подвиг, масовий героїзм слід розуміти (знову ж таки в межах означеної нами традиційної позиції) як певне узагальнення проявів вчинкової активності

окремих суб'єктів, які спромоглися поєднати в собі індивідуальні й суспільні цінності і смисли. На думку Л. Е. Орбан-Лембрик, «психічне є не лише формою відображення соціального, а й засобом його регуляції та існування. Усвідомлення цього дає змогу розглядати соціально-психологічне відображення як відображення психічне. Ідеться про те, що всі соціально-психологічні явища постають у формі психічних (суб'єктивних) образів, переживань, станів» [22].

Отже, логічно припустити, що реальними носіями як індивідуальної, так і надіндивідуальної форм суб'єктної активності є конкретні індивіди як члени певних спільнот. При цьому якщо індивідуально-психологічна суб'єктна активність здійснюється у форматі «Я – суб'єкт індивідуальних учинків» і «Я – суб'єкт учинків, спільних з іншими», то соціально-психологічна – у форматі «Ми – суб'єкти індивідуальних учинків» і «Ми – суб'єкти спільних учинків». Тому інстанція «Ми», представлена в просторі психіки кожного члена соціального угруповання, постає реальним соціопсихічним носієм групової, колективної, масової суб'єктності і вчинковості.

Запропонований підхід певною мірою врівноважує соціоцентричну і антропоцентричну версії групової суб'єктності, оскільки надіндивідуального суб'єкта можна сприймати як такого, що домінує над індивідуальним суб'єктом. У цьому плані доречним видається зауваження М. М. Слюсаревського про те, що «...індивідуальні та надіндивідуальні форми утворюють певний континуум, а не перебувають у субординаційних зв'язках чи у відношеннях частини й цілого» [23]. До речі, ще С. Л. Рубінштейн висловлював занепокоєння з приводу зростання анонімності в навчанні, спілкуванні, а також поширення індивідуалізму як реакції на таке знеособлення, страх втрати людиною своєї індивідуальної ідентичності. Знову ж таки, залежно від культурно-історичних умов, соціальних обставин у спільноті, включаючи інститут науки, актуалізується уявлення про вищу значущість надіндивідуальних форм суб'єктно-вчинкової активності (добровольчий, волонтерський рух під час війни, готовність до самопожертви заради торжества суспільних ідеалів тощо). Відповідно, цінність індивідуально-психологічних форм такої активності може відступати на другий план.

Отже, з позицій традиційного наукового уявлення про природу психіки, згідно з яким психічне не може реально функціонувати окремо від фізіологічного, а душевне і духовне – від тілесного і плотського, група не є таким суб'єктом соціально-психологічного життя, який функціонує поза проявами індивідуальної, суб'єктної

активності її членів. Тобто носіями реальної групової суб'єктності є індивідуальні суб'єкти, її фізіологічним субстратом – їхні мозкові структури, а психологічним субстратом – почуття «Ми», яке об'єднує і відокремлює їх від інших. У разі такого розуміння уявлення про групу як самодостатній соціально-психологічний суб'єкт втрачає свою метафоричність і набуває цілком зрозумілого наукового змісту.

Ці теоретико-методологічні положення є важливими в дослідженні процесу та механізмів становлення нації як великої соціально-психологічної групи.

Нація, як велика соціально-психологічна група, так само як група мала, у своєму становленні може проходити різні фази чи стадії. Так, А. Л. Журавльов вирізняє три рівні розвитку великої групи: рівень потенційної суб'єктності (або передсуб'єктності), рівень реальної суб'єктності (або суб'єктності як спільної активності) і третій рівень – суб'єктності як групової саморефлексивності. При цьому під суб'єктністю дослідник розуміє ініціювання власної активності на основі внутрішньої мотивації, здатність самотійно (без зовнішніх спонукань) породжувати свої дії та взаємодії з природним і соціальним середовищем, бути їх першопричиною [24].

Згідно з підходом Л. І. Уманського, мала група в процесі свого становлення проходить стадії номінальної групи, групи-асоціації, групи-кооперації, групи-автономії і може досягати рівня групи-колективу. Саме останній групі властиві ціннісна спрямованість, організаційна та психологічна єдність, а також компетентність її членів у досягненні спільних цілей [25]. Розуміючи неправомірність перенесення характеристик малої групи на групу велику, слід усе-таки визнати, що і в становленні останньої слід очікувати зміни в напрямку зростання у її членів почуття «Ми», усвідомлення і добровільного прийняття ними групових цінностей, норм, традицій, приєднання до групових ініціатив, готовності відстоювати права своєї групи, нарощувати її функціональні можливості, а в нашому випадку – своєю груповою суб'єктною активністю сприяти становленню народу нацією як колективного суб'єкта більш високого рівня розвитку. При цьому колективність слід розуміти не як ідеологічний, а як соціально-психологічний феномен, що означає перетворення групи в єдине ціле, відносно самотійне суще, сутнісні характеристики якого не зводяться до суми характеристик його членів. Це рівень розвитку групи, на якому досягається гармонійне поєднання індивідуального і суспільного, а колективний суб'єкт

більш свідомо і виразно виявляє готовність і здатність до спільного вчинку як автентичного способу розв'язання проблем суспільного життя.

Конкретизуймо останнє положення. Так, оскільки суб'єктна активність людини і людської спільноти має багато різних вимірів, видається важливим з'ясувати, що може становити вищий рівень і водночас сутнісну ознаку (І. Кант) їхньої активності як суб'єктів націєтворення. Тут є сенс згадати оригінальну концепцію етногенезу Л. М. Гумільова, на думку якого етнічна історія має дискретний (переривчастий) характер, а імпульсом, що приводить етноси до руху, є «пасіонарні поштовхи» – викликані незалежними від людини природними силами енергійні прояви окремими індивідами та їх групами творчої активності, що на найвищому, пасіонарному рівні виражається в готовності останніх до самопожертви заради досягнення поставлених цілей [26].

Якщо уявлення про природу «пасіонарних поштовхів» видаються дискусійними, то положення, що поєднує прагнення до творення нового, більш досконалого з готовністю до самопожертви, заслуговує на увагу. Згідно з В. А. Роменцем, самопожертва заради суспільного блага набуває значення «найвищої форми моральної творчості», а отже, підноситься до рівня справжньої вчинковості [27]. Допоки ж така соціально-психологічна готовність до вільної, творчої самовіддачі, до самопожертви не сформована належним чином в еліті, а наступним кроком – у більшості народу, навряд чи можна сподіватися на успішність процесу націєтворення.

На доповнення до сказаного звернімо увагу на те, що сьогодні в науках про людину, з легкої руки постмодерністів, часом увиразнюється невиправданий сумнів щодо принципової здатності людської істоти і людської спільноти бути суб'єктами власного життя в цілому і суб'єктами вчинку зокрема. Висловлюються критичні думки щодо доцільності націєтворчих ініціатив з огляду на розвиток глобалізаційних процесів у сучасному світі. Слід згадати і про те, що серед сучасних соціальних психологів панують різні і навіть протилежні уявлення щодо природи масової, групової, колективної суб'єктності і вчинковості. Не менш дискусійним є питання щодо специфіки суб'єктних характеристик етносів, народів, націй та їхніх об'єднань, людства в цілому як планетарної спільноти. При цьому, як свідчить аналіз наукових праць відповідного спрямування, у сучасній соціальній психології поки що бракує

спеціальних концептуальних розробок суб'єктних, учинкових і власне суб'єктно-вчинкових аспектів проблеми націєтворення.

Актуальність дослідження процесу націєтворення з позицій суб'єктно-вчинкового підходу підтверджується результатами емпіричного дослідження психологічних особливостей посттоталітарної суб'єктності [28]. Так, виявляється, що близько 70% українських громадян більшою або меншою мірою невдоволені своїми життєвими досягненнями. При цьому опитані пояснюють життєві невдачі значно частіше причинами екстернального, ніж інтернального плану, і далеко не в першу чергу – суто особистісного гатунку. Звинувачувати самих себе схильні менше ніж чверть респондентів. «... У підсумку, – як зауважує М. М. Слюсаревський, – усе суспільство, хоч і має, здавалось би, чітко виражені суб'єктні настановлення, потерпає, однак, від гострого дефіциту реальної суб'єктності. Тому сьогодні мову слід вести не просто про розвиток особистості, а про її розвиток як активного суб'єкта» [29]. І це завдання є актуальним уже тому, що без індивідуальної суб'єктності важко уявити можливість існування суб'єктності надіндивідуальної, групової, колективної, а без участі останньої, носієм якої є український народ, принципову можливість націєтворчого процесу. А ще додамо, що це має бути суб'єкт певного рівня – внутрішньо готовий до вчинкового способу життя, зокрема до максимальної творчої самовіддачі і самопожертви заради успішної реалізації проєкту національного будівництва в Україні.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ ПРОЦЕСУ НАЦІЄТВОРЕННЯ: СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВИЙ ВИМІР

2.1. Логіка побудови концептуальної моделі націєтворення

Розпочнімо з уточнення поняття «концептуальна модель», оскільки в довідкових джерелах і спеціальній літературі це поняття часто-густо тлумачать по-різному. І це не дивно, оскільки така сама проблемна ситуація спостерігається щодо понять «концепт», «концепція», «концептуалізація», «модель» і «моделювання». Немає до сьогодні усталеної думки і щодо співвідношення понять «концепція» і «теорія». Так, поняття концепції пов'язують з розробленням і розгортанням певного знання, яке, на відміну від теорії, не набуває завершеної дедуктивно-системної форми організації і елементами якого є не ідеальні об'єкти, аксіоми і поняття, а концепти – стійкі смислові згущення, що виникають і функціонують у процесі діалогу та мовленнєвої комунікації. Концептуальний аспект теоретичного знання виражає насамперед парадигмальний «перетин» останнього, задає його топіку і риторику [30]. Для визначення поняття концепції використовують ще й такі терміни, як «задум», «провідна ідея», «загальна думка», «система поглядів на те чи інше явище» тощо.

Відповідно, поняття «концептуальна модель» визначається як така абстрактна модель, що відображає структуру модельованої системи, властивості її елементів і причинно-наслідкові зв'язки, властиві системі і суттєві для досягнення мети моделювання [31]. У дещо іншій редакції концептуальна модель представлена множиною

понять і зв'язків між ними, що визначають смислову структуру тієї чи іншої предметної сфери або її конкретного об'єкта [32].

Поняття «концептуальна модель» запропонував англійський психолог А. Т. Велфорд (A. T. Welford) 1961 р. на XIV Міжнародному конгресі з прикладної психології. Поняття «концептуальна модель» свого часу активно використовував В. П. Зінченко з колегами, розуміючи під ним комплексний образ об'єкта управління, у якому відбивається його динаміка і номінальна структура процесу. Ця концептуальна модель охоплює життєвий досвід людини і знання, здобуті під час спеціального навчання, а також відомості, що надходять у процесі управління [33]. А. О. Крилов розглядає концептуальну модель як образно-понятійну модель діяльності [34]. А. І. Галактіонов показав, що концептуальна модель має ієрархічну будову [35]. О. О. Обознов пов'язує зміст концептуальної моделі зі систематизованими знаннями, яких потребує фахівець, щоб орієнтуватися в перебігу процесів, що відбуваються в технологічних комплексах [36].

О. Б. Старовойтенко у своїй «Персонології» розглядає відомі і нові концепції, що мають референції до культурної історії пізнання особистості, а також до культурного контексту її життя, властивостей, самовизначення. При цьому наводиться «ряд концептуальних моделей, що репрезентують глибинний потенціал, психофункціональні типи, гендерні типи, константи «Я» в культурі та загальний культурно-психологічний потенціал особистості» [37].

У своєму дослідженні націєтворчого процесу ми керувалися переважно першим з наведених вище визначень концептуальної моделі, що передбачало формування уявлення про його структуру, властивості функціональних блоків, причинно-наслідкові зв'язки, суттєві для досягнення мети моделювання. Що ж стосується згаданої мети, то побудова концептуальної соціально-психологічної моделі процесу націєтворення з позицій суб'єктно-вчинкового підходу не була самоціллю, а розглядалася як необхідна умова розроблення теоретичних і методологічних засад його соціально-психологічного дослідження. Специфіка моделювання в цьому випадку полягала не у відображенні властивостей процесу націєтворення як реального об'єкта, а конструюванні його можливої моделі. Тобто йдеться про побудову ймовірнісної, у чомусь навіть уявної (згадуючи

Б. Андерсона) концептуальної моделі, яка може виявитися корисною не тільки для науки, а й для практики націєтворення.

Проблема, на розв'язання якої було спрямоване наше дослідження, полягає в тому, що процес перетворення спільноти в націю не може дістати адекватну соціально-психологічну інтерпретацію і бути успішно реалізованим, якщо не буде приділено належної уваги питанням його джерел та рушійних сил. І, як свідчить проведений аналіз, у дослідженні саме цих питань є наразі найбільше суперечностей і білих плям. Зокрема, бракує концептуальної визначеності в розумінні саморозвивальної активності великих соціальних груп (етносів, народів, громад, рухів, політичних партій, інститутів держави тощо) як групових чи колективних суб'єктів процесу націєтворення. Вимагає спеціального обговорення та концептуального опрацювання проблема організаційних форм, що забезпечують взаємодію різних його учасників, а також проблема узгодження критеріїв його оцінювання і визначення соціально-психологічних механізмів, що забезпечують його розгортання.

Визнаючи реальну можливість об'єктивного, спонтанно-стихийного самоперетворення етносу чи поліетнічної спільноти в націю, у своєму дослідженні особливу увагу ми приділяємо розкриттю особливостей процесу націєтворення як прояву спільної, переважно свідомої, ініціативної, цілеспрямованої, креативної, відповідальної активності членів певного соціуму, спрямованої на перетворення себе як народу в націю. При цьому основним теоретико-методологічним ресурсом концептуалізації соціально-психологічних уявлень про процес націєтворення має стати досвід застосування суб'єктно-вчинкового підходу до дослідження соціально-психологічних явищ [38]. Зосередьмо відтак увагу на головних моментах цього досвіду.

Суб'єктно-вчинковий підхід, як і більшість інших суб'єктно зорієнтованих підходів (суб'єктно-діяльнісний, суб'єктно-буттєвий, суб'єктно-середовищний, суб'єктно-ціннісний, системно-суб'єктний та ін.), розроблявся в межах загальної психології як наукова форма загальнопсихологічного мислення. Тому застосування його в інших галузях психологічної науки вимагає відповідної інтерпретації та конкретизації, що може становити певну проблему.

Якщо йдеться про соціальну психологію, то запровадження в ній суб'єктно-вчинкового підходу передбачає необхідність його

розгляду як наукової форми соціально-психологічного мислення згідно з класифікаційно-генетичною моделлю таких форм, розробленою М. М. Слюсаревським [39].

В історії науки, як уже зазначалося в першому розділі, здійснювалося чимало спроб, аби з'ясувати суб'єктні відносини між індивідом і суспільством, що породили два протидіючі суб'єктні напрями – соціально орієнтований та індивідуально орієнтований. Перший, як можна зрозуміти, покладає певну спільноту (групу, колектив, народ, націю, державу, суспільство, людство) автономним, самостійним цілим, розглядає як самодостатній «соціальний організм», а окремій людині відводить роль засобу свого існування і розвитку. Індивідуально орієнтований підхід, навпаки, визнає суб'єктність тільки за конкретним емпіричним індивідом. Усе інше вважається чимось суб'єктоподібним, квазісуб'єктним тощо. Згідно із цим підходом культура, суспільство, будь-які угруповання під час дослідження їхньої суб'єктної природи з необхідністю редукують до суб'єктності окремих людей з їхніми конкретними потребами і можливостями їх задоволення. У цьому розумінні коректно говорити про соціокультурні умови, але не детермінанти індивідуального розвитку окремої людини як суб'єкта життєдіяльності, зокрема і психічної. «Усе в психології особистості, що формується, так чи інакше зовні зумовлено, – зазначав С. Л. Рубінштейн, – але ніщо в її розвитку не може виводитися безпосередньо із зовнішніх впливів. Виводити розвиток особистості з вимог, які їй ставляться іззовні суспільством, – це значить заперечувати зовні зумовлений саморозвиток особистості, тобто в остаточному підсумку заперечувати саму особистість як суб'єкта такого розвитку» [40].

Зрозуміло, що поза соціокультурним контекстом людський індивід не може в принципі актуалізувати свої суб'єктні потенції. Але не менш переконливим є твердження, що ніякими зусиллями соціуму не можна перетворити на людину-суб'єкта істоту, яка не є запотенційованою саме як людина-суб'єкт. Навіть на етапі пренатального розвитку істота, що перебуває в лоні матері-людини, уже є істота людська, а не тварина, яка, мовляв, тільки під впливом соціуму може стати людиною. При цьому не йдеться про крайні варіанти, коли окрему людську істоту розглядають як єдино можливе джерело реальності, замкнену в собі монаду «без вікон і

дверей», суб'єкта-маріонетку в руках Id, трансцендентного его чи ще якоїсь внутрішньої містичної інстанції в образі гомункулуса тощо.

Наукова думка, зрозуміло, не зупиняється на двох означених підходах, відшукуючи різного роду компроміси або просто інші парадигмальні схеми. Так, можна припустити, що, намагаючись захиститися від звинувачення його в соліпсизмі і якомсь подолати онтичну самотність «Я», Е. Гуссерль запропонував поняття інтерсуб'єктивності як своєрідного надіндивідуального поля текстів і дискурсів, змістів і значень, комунікативних форм тощо, яке єднає і опосередковує взаємодію індивідів, що до нього належать. Свою історію і своїх прихильників має теоретична модель, яка апелює до сили, що панує і над людиною, і над суспільством. І це не обов'язково якась містична чи божественна сила. Так, наприклад, за М. О. Бердяєвим, суб'єктом пізнання є ніщо інше, як саме буття: «Знання є шлях від хаосу до космосу, від пітьми до світла, і не тому суб'єкт пізнання своєю трансцендентальною свідомістю оформлює буття і поширює на нього раціональне світло, а тому що саме буття просвітлюється й оформлюється в акті самопізнання» [41].

Сутність суб'єктності як специфічного способу буття всього живого полягає в його здатності брати безпосередню участь у процесах задоволення своїх життєвих потреб шляхом пристосування до світу та його перетворення. Проте онтогенетична одісея людської суб'єктності і суб'єктності інших живих істот має якісно різний зміст: людська суб'єктність може виявитися у своїй суто людській формі вільної, усвідомлюваної творчості лише за умови інтегрованості її носія в систему міжпоколінного обміну загальнолюдським досвідом культури суб'єктного буття.

На думку Е. В. Сайко, суб'єкт – «результат соціальної еволюції, носій її сутнісних характеристик і загального в ній, але водночас творець конкретних форм її справжнього прояву і головна умова її здійснення» [42]. Соціум як суб'єкт, носій соціального руху «представлений у своїй суб'єктній дієвості діяльністю диференційованого й інтегрованого в різні групи суб'єкта-індивіда» [43].

Ще одним варіантом пошуку компромісу між індивідуальною і соціальною суб'єктністю можна вважати розроблення проблеми «співсуб'єктності» [44]. Зокрема, пропонується розрізняти співсуб'єктність інтеріндивідуальну ситуативну і надіндивідуальну позаситуативну. При цьому сукупність індивідів утворює такий

надіндивідуальний позаситуативний суб'єкт – реальний, а не фіктивний – тільки тоді, коли між ними простежується «презумпція співпереживання», основою якої є культурно-конвенційне самовіднесення кожного індивідуального «Я» до якогось єдиного «Ми» – етнічного, релігійного, державного, національного тощо.

Посилаючись на Дж. Гойнбі, Т. Г. Лешкевич визначає суспільство як «перетин полів активності окремих індивідів», енергія яких є життєвою силою, що творить історію. Тому, мовляв, сьогодні, відповідно до положень постнекласичної методології, ефективним інструментом дослідження стає принцип «онтологічної індивідуації» [45]. «Індивід може постати й існувати тільки один раз, у цьому розумінні він є часопоглинальним об'єктом. Його спонтанність і власне соло в мережі енергійних взаємодій створюють ефект поглинання невизначеності. Даністю і фактом свого існування він погашає стохастичку буття». Ось чому «настанова на індивідуацію, виділення “індивіда” як основної методологічної одиниці, його концептуальне осмислення як проявленої закономірності – досить вагомий пріоритет нової методології» [46].

У сучасних соціологічних, культурологічних, політологічних колах набула сьогодні поширення думка, що суспільство чи культура є не менш, а то й більш самодостатніми сущими, здатними до самоорганізації, самодетермінації і саморозвитку, фактично так само, як жива природа. На думку дослідників, культура як суб'єктне утворення «онтологізує людину», «формує корпус міфів», «постійно переймається приборканням свободи людської волі, введенням її в якісь рамки, створенням коридорів розвитку, у яких творча активність припустима», «захищає себе... від втрати свого субстрату», формує лояльність до себе, тобто «маніпулює людиною, задає поведінку, що відповідає завданням самопідтримки себе самої». Але, як виявляється, влада культури над людиною має минаючий характер, і сьогодні людина, як «автомізований суб'єкт», уже «не партисипується до культури, а партисипує культуру до своєї особистості» [47]. Тобто в цьому випадку маємо варіант культурно-історичної моделі перетворення людського індивіда з об'єкта на суб'єкта власного життя, культури, історії. Єдине, що залишається відкритим, так це питання про історичний сенс цих перетворень. Можливо, саме в спільній боротьбі окремих індивідів за свої суб'єктні права й полягає історичний поступ людства? Можливо,

саме в цьому прихований механізм, що визначає його розвиток чи занепад?

Як можна переконатися, питання соціально-психологічної природи суб'єктності є вельми непростим, оскільки досить складно буває утриматися від біологізації, психологізації або соціологізації, індивідуації чи усупільнення предмета дослідження, від того, щоб одне зробити метою, а друге – засобом її досягнення. Так, навіть у соціальних психологів не може не виникати запитання щодо наукової обґрунтованості онтологічного статусу «сукупного», або «колективного», суб'єкта, зокрема його «здатності інтегрувати «надсуб'єктні» властивості суб'єкта», оскільки не розкрито належним чином залишається його соціально-психологічна природа, якісна відмінність від індивідуального суб'єкта. Знову ж таки, методологічна «настанова на індивідуацію», напевно, має сенс лише тоді, коли виникає потреба протистояти невинуватому усупільненню індивідуального способу людського життя.

Людина-суб'єкт спрямовує свою активність на виконання двох соціально-психологічних завдань. Перше полягає в тому, щоб через ініціацію взаємодії з носіями суб'єктного досвіду актуалізувати потенційно властиву їй суб'єктність вищого гатунку, що передбачає свідому реалізацію смислів і свідоме творення цінностей її індивідуального і суспільного буття, а також досягнення рівня акме – самодостатньої, індивідуально неповторної суб'єктної цілісності, яка дає відчуття свободи й автентичності. Друге життєве завдання зумовлене внутрішньою потребою людини зайняти своє місце у світі – природному і соціальному, бути інтегрованою в його буттєвий час і простір, у систему цінностей, смислів і норм свого оточення як іншого цілого. Тобто людська істота як ціле несе в собі світ як свою частину і водночас позиціонує себе частиною цього світу. Тільки в такому діалектичному поєднанні індивідуального і позаіндивідуального людина як суб'єкт знаходить свою соціально-психологічну гармонію, але не в контексті підпорядкування-панування, що, як зазначалося, веде до його амбівалентності та руйнації, а в контексті вільної, конструктивної, зацікавленої діалогічної комунікації і творчої партнерської взаємодії з іншими носіями суб'єктних ознак.

Отже, якщо спробувати узагальнити сказане і визначитися щодо того, що найбільш адекватно відображає соціально-психологічну специфіку суб'єктного підходу, то це насамперед має бути

наукове положення про інтерсуб'єктну, міжсуб'єктну, а власне, суб'єктно-суб'єктну взаємодію людських істот і людських спільнот.

Розгляньмо тепер питання про соціально-психологічну природу вчинку і специфіку вчинкового підходу.

Вчинок, як зазначалося, не здійснюється сам по собі. Він завжди має свою причину і свого автора (індивідуального чи групового), відповідального за вчинене. Однак на відміну від дії, діяльності і поведінки учинкова активність обов'язково має своїм об'єктом якусь конкретну людину, групу людей, людство, людські цінності, смисли, а також передбачає певні стосунки між її суб'єктом і об'єктом, оцінювання ними самого вчинку та його наслідків. Якщо такі оцінки суттєво розбігаються, набувають протилежного значення, це може викликати порушення стосунків, блокування комунікативних каналів, конфлікти тощо. І навпаки, у разі загального визнання вчинку як такого активізуються інтегративні, фасилітаивні процеси. У цьому розумінні вчинок постає як соціально-психологічний феномен.

Соціально-психологічна природа вчинкової активності виявляє себе в тих внесках, які суб'єкт вчинку більш чи менш цілеспрямовано робить у розвиток інших людей. На думку А. В. Петровського і В. А. Петровського – розробників концепції «особистісних внесків», їхня сутність полягає в тих смислових перетвореннях, дійових змінах інтелектуальної та афективно-споживацької сфер особистості іншої людини, які виробляє діяльність людини чи її участь у спільній діяльності. Інбуття індивіда в інших – це не статичний відбиток. Ідеться про «продовження себе в іншому». Тут схоплюється найважливіша особливість особистості (якщо вона справді особистість) – отримати друге життя в інших людях [48].

Проте варто зазначити, що різні «внески» мають різне значення для існування та розвитку іншої людини. Лише тоді, коли цей «внесок» є результатом справжнього вчинкового діяння, спрямованого на допомогу конкретній людині в її боротьбі із життєвими труднощами, на її розвиток, він максимальною мірою може сприяти позитивним перетворенням її внутрішнього світу та успішній взаємодії з оточенням. Зі свого боку, автор такого вчинку стає значущою частиною життєвого світу іншої людини, психологічно продовжує себе в ній, що становить цінність для нього самого.

Служіння суспільним ідеалам, готовність ризикувати життям заради благополуччя інших характеризують людину як моральну, духовну, максимально позитивну соціальну істоту. Однак ця ж людина перетворюється лише на «гвинтик» соціального механізму, деіндивідуалізується, десуб'єктивізується, якщо турбота про добробут інших перекреслює турботу про себе, на що звертали увагу Е. Фромм, М. Фуко та інші мислителі. Тому в соціально-психологічному зв'язку з вчинками «для інших» мають розглядатися вчинки, що мають на меті «внески» в самого себе, у власне «Я», у свій тілесний, душевний та духовний розвиток.

До речі, роль соціуму, оточення щодо вчинку та його суб'єкта не зводиться до споглядально-експертно-оцінювальної функції. Об'єднаними зусиллями своїх індивідуальних та групових членів суспільство намагається сприяти проявам вчинкової активності і водночас блокувати прояви того, що не відповідає його ідеалам, нормам, правилам, законам. Такий соціальний відбір є цілком зрозумілий і доцільний, але за умови, якщо його основною метою є благо всіх і кожного, виражене насамперед у можливості бути суб'єктом власного життя і будувати його на вчинковій основі. Як зауважував І. Гегель, світ повинен надати можливість здійснитися в ньому доброму вчинку – так само як і забезпечити доброму суб'єкту задоволення його особливого інтересу, а злому, навпаки, відмовити в цьому і також знищити саме зло [49].

На особливу увагу заслуговують соціально-психологічні прояви вчинковості, що спостерігаються в процесі взаємодії індивідів і груп. Так, ідеальною можна вважати комунікативну ситуацію, учасники якої здійснюють вчинки на адресу одне одного. При цьому не йдеться про те, щоб рахувати, хто і щодо кого більше і краще вчинив, чи очікувати вчинку навзаєм. Тут не діє ринковий принцип «ти – мені, я – тобі». Кожний переживає найбільшу радість від того, що спромігся зважитися на вчинок і з власної ініціативи надати потрібну підтримку чи допомогу іншому, а також що та чи та були прийняті останнім.

Такі ситуації вчинкової взаємодії, безкорисливого взаємобміну вчинками чи їхні фрагменти можна цілком реально спостерігати в стосунках між закоханими, між членами родини, у колі старих друзів, серед бойових побратимів тощо. Утім, і тут діє соціально-психологічний закон міри взаємності, регулятивну основу

якого становить не якась встановлена норма, не раціональний розрахунок, а почуття і ставлення людей одне до одного. Тобто кожна людина виявляє свою вчинкову активність вибірково, віддаючи перевагу тим, кому симпатизує, довіряє, кому щиро вдячна, ким пишається, захоплюється, кого шанує, любить, кохає чи навіть просто жаліє.

Учинкова взаємодія як соціально-психологічний феномен найбільш виразно виявляє себе у формі спільного вчинку (В. О. Татенко, В. Д. Шульга, О. В. Яремчук та ін.), проте її трансформація в такого роду вчинкову активність передбачає низку умов, а саме:

1) єдність позицій його учасників щодо відповідності ситуації життєдіяльності їхнім базовим потребам та інтересам, їхнім уявленням про цінності і смисли людського життя, а також щодо необхідності її перетворення;

2) єдність у переживанні ними провідних мотивів спільного вчинку, у відчутті, інтуїції, усвідомленні того, що потрібно спільно зробити і навіщо;

3) єдність у формулюванні мети спільного вчинку, а також у визначенні засобів і способів її досягнення;

4) єдність та узгодженість практичних дій, спрямованих на досягнення мети спільного вчинку обраними засобами і способами;

5) єдність щодо критеріїв та результатів оцінювання вчиненого спільними зусиллями;

б) формування досвіду участі в спільному вчинку і готовності до нових, більш звияжних спільних вчинкових справ.

Зрозуміло, що в такому разі йдеться про ідеальну, очищену від емпіричних нюансів, структурну модель спільного вчинку, що в реальній ситуації проходження кожного його етапу може супроводжуватися соціально-психологічними суперечностями, які його учасникам далеко не завжди вдається передбачити й успішно розв'язати. Так, мало хто з ініціаторів та учасників Євромайдану очікував, що мирне волевиявлення народу перетвориться на тривале воєнне протистояння, яке потребуватиме готовності суспільства до кривавої самопожертви заради відстоювання власної гідності, збереження територіальної цілісності країни, права на вибір власного шляху розвитку.

Спільний вчинок може передбачати, а може і не передбачати як обов'язкове об'єднання його учасників у контактну групу, їхнє знайомство одне з одним, розподіл ролей і функцій, поділ на лідерів і рядових членів тощо. Прикладом такого спільного вчинку можна вважати згаданий феномен Майдану, а також референдуми, на яких народ виявляє свою волю і бере на себе відповідальність за наслідки такого волевиявлення; виборчі кампанії, учасники яких відмовляються від «гречки» на користь обрання пронародної влади. Справжнім спільним учинком є поширена практика волонтерства, гуманітарної допомоги, непоодинокі факти переведення людьми коштів на операцію хворим дітям, пораненим бійцям, тим, хто постраждав від стихійного лиха, тощо. Навіть емоційну підтримку знайомими і незнайомими людьми в соціальних мережах людини, яка переживає горе, належить вважати спільним вчинком. Зрозуміло, що в подібних випадках такий учинок потребує дещо іншої соціально-психологічної інтерпретації, ніж той, учасники якого безпосередньо взаємодіють одне з одним.

Поняття «спільний учинок» слід відрізнити від понять «спільна діяльність», «групова поведінка» тощо, які можуть набувати ознак учинковості, а можуть бути в цьому розумінні нейтральними, аморальними, протиправними, тоді як спільний учинок завжди має на меті вільне творення і практичне запровадження його учасниками системи моральних цінностей, правових норм і правил, за якими вони мають намір будувати своє життя як члени малої або великої соціальної групи.

Соціально-психологічний механізм спільного вчинку передбачає зацікавлений взаємообмін між його учасниками їхніми можливостями і досягненнями: кожний кожному віддає за максимумом те, що є в нього найцінніше, і навзаєм за максимумом привласнює те найкраще, що пропонують йому інші учасники спільно-вчинкової взаємодії. Як альтернативні в цьому разі розглядаються варіанти: егоїстичний (більше брати – менше віддавати), альтруїстичний (менше брати – більше віддавати), паритетний (скільки взяв – стільки віддав), що поступаються вищезазначеному своїми чеснотами і формувально-розвивальними можливостями.

Соціально-психологічна особливість спільного вчинку полягає ще й у тому, що до добровільної персональної і спільної відповідальності його учасників за вчинене додається їхня персональна і спільна

відповідальність за процес і результат становлення одне одного як носіїв соціально-психологічних якостей і творців соціально-психологічних цінностей, норм і правил спільного життя. Якщо спробувати узагальнити сказане і визначити, що найбільш адекватно відображає соціально-психологічну специфіку вчинкового підходу, то це насамперед має бути наукове положення про вчинково-вчинкову взаємодію людських істот і людських спільнот.

Отже, специфіку суб'єктно-вчинкового підходу як наукової форми соціально-психологічного мислення відображає положення про синтез уявлень про суб'єктно-суб'єктну та вчинково-вчинкову взаємодію, або узагальнено – про суб'єктно-вчинкову взаємодію між собою людських істот і людських спільнот, найбільш автентичною формою вияву якої є спільний вчинок пізнання і перетворення світу. При цьому важливою метою запровадження суб'єктно-вчинкового підходу в соціальній психології пропонується вважати також сприяння становленню і розвитку у людей як соціальних істот мотивації і здатності до його ефективного застосування в практиці їхнього спільного (масового, групового, колективного) професійного та позапрофесійного, буденного життя. Тож є достатньо підстав для того, щоб спробувати застосувати методологію суб'єктно-вчинкового підходу для розроблення концептуальної моделі процесу націєтворення як соціально-психологічного феномену [50].

Другу позицію в процесі побудови заявленої концептуальної моделі можна відвести положенню про функціональну структуру націєтворчої діяльності її колективного суб'єкта*. Її утворюють такі пов'язані між собою функціональні блоки:

- блок мотивації націєтворення і цілепокладання;
- інструментальний блок;
- блок прийняття рішення про перехід до практичних дій;
- блок практичної реалізації націєтворчого проекту;
- блок оцінювання процесу і результатів націєтворення;
- блок творчого синтезу набутого досвіду і переходу на більш високий рівень націєтворчої діяльності.

* У цьому випадку за основу було взято розроблене й апробоване під час попередніх досліджень психологічне уявлення про субстанціальні інтуїції суб'єктного ядра і психологічну структуру діяльності [51].

Оскільки йдеться про соціально-психологічну концептуальну модель націєтворчої діяльності колективного суб'єкта, наша дослідницька увага зосереджується на тому факті, що кожний блок її структури наповнений безпосередньою та опосередкованою комунікативною активністю, взаємодією індивідів та їхніх груп, які входять до його складу.

На питання про те, кого вважати учасниками процесу націєтворення, з яких складається згаданий колективний суб'єкт, може бути кілька відповідей. Так, цілком справедливо вважати, що таким статусом і правом наділений народ. Але не менш логічним є застереження, згідно з яким «народ» є категорія неоднорідна і своєрідна, адже далеко не всі громадяни необхідною мірою задовольняють критерій суб'єктності, дієздатності, компетентності, відповідальності тощо. Це, наприклад, неповнолітні, злочинці, що відбувають покарання, люди з порушеннями психіки. Крім того, народ як «маса» не може сам собою свідомо керувати, не виділивши з-поміж себе керівне ядро і не наділивши його владними повноваженнями. Так, Д. В. Березняков і С. В. Козлов визначають три базові групи акторів, взємодія яких утворює комунікативний механізм легітимації політичного панування і конструювання колективної ідентичності. Перша – політичні та інтелектуальні еліти; саме вони, мовляв, задають загальні рамки інтерпретацій соціальної реальності через владний контроль і виробництво ключових міфів і символів, які, на їхній погляд, здатні на даному етапі розвитку суспільства виробити зв'язну й цілісну картину реальності і вписати «теперішнє» в «минуле», задавши при цьому орієнтир у «майбутнє». Друга група – професіонали у сферах індустрії культури, масмедіа і освіти, які самі залучені в ці процеси і не обов'язково підпорядковані першій групі. Третя група – соціальні аудиторії (народ) як активні адресати ідеологічних меседжів [52].

Тобто колективним суб'єктом націєтворення є народ на чолі з його духовною елітою. Крім того, доцільно виділити як окремого учасника цього процесу націєтворчу інтелігенцію, здатну зацікавлено долучатися до розроблення проєкту націєтворення, а також організувати його всенародне обговорення і практичну реалізацію. Доречно в цьому плані згадати політичних лідерів, лідерів суспільної думки, громадських активістів, журналістів, працівників ЗМК й означити їх як «націєтворчий актив».

Логічно також вести мову про соціально-психологічний супровід процесу націєтворення, що передбачає насамперед постійний моніторинг психологічного стану та забезпечення належного рівня взаєморозуміння, взаємовідношення і взаємодії різних його учасників, або «соціального діалогу». Останній, за словами О. М. Кочубейник, – це «угода, програма, укладена конвенція, тобто такий змістовий договір між учасниками процесу, який даватиме змогу утілити в життя певні практичні завдання (реалізувати проєкт, заради якого і здійснювався, власне, соціальний діалог)» [53].

Також силами спеціалістів має здійснюватися інформаційне забезпечення, просвітницька, агітаційна робота, а також діагностика, профілактика і корекція можливих напружень і конфліктних ситуацій. Але особливий акцент робимо на тому, що кожний з учасників націєтворчого процесу (індивідуальний і груповий) є носієм наведеної вище структури діяльності. Отож на кожному її блоці у взаємодію заходять відповідні структурні компоненти діяльності її учасників – їхні мотиваційні системи, системи вибору засобів, системи прийняття рішень та їх виконання тощо. А отже, завдання полягає в тому, щоб підтримувати цей процес на належному соціально-психологічному рівні, зважаючи на те, що серед змістових та організаційних завдань, що вирішуються послідовно на кожному блоці, особливе місце відводиться завданням соціально-психологічного плану.

Так, наприклад, перший структурний блок передбачає не тільки наявність, певний рівень, необхідність підсилення чи змістової корекції мотивації націєтворення в якомусь з осередків колективного суб'єкта чи в останньому в цілому, а й узгодження мотивів, властивих різним учасникам цього процесу. Зрозуміло, що змодельована ситуація вимагає оцінки характеру і рівня узгодженості мотивів націєтворення його учасників, але, з'ясувавши це під час масового опитування, проведення інтерв'ю тощо, ми постанемо перед проблемою визначення соціально-психологічного механізму, що має бути покладений в основу формувальних, корекційних, профілактичних, розвивальних і узгоджувальних технологій. Оскільки мотивація націєтворення знаходить свій вияв у переконаннях людини, цілком логічно в цьому разі зупинити свій вибір на механізмі переконування. Відповідним чином, залежно від

того соціально-психологічного ефекту, який має бути досягнутий на кожному блоці структури націєтворчої діяльності, належить здійснювати вибір базового соціально-психологічного механізму.

Отже, третя позиція, на яку ми спиралися, вибудовуючи концептуальну модель процесу націєтворення, представлена положенням про соціально-психологічні механізми впливу людини/групи на людину/групу як систему, що дістало обґрунтування в наших попередніх розвідках [54].

Розгляньмо стисло суть означеного положення. Так, сучасні дослідження соціально-психологічних механізмів впливу умовно поділяються на дві великі групи: а) ті, що обирають своїм об'єктом якийсь окремий механізм (переконування, навіювання, психічне зараження тощо), і б) ті, що розглядають певний перелік цих механізмів.

Проте можливий і третій підхід, згідно з яким соціально-психологічні механізми впливу людини на людину розглядаються як системне утворення. Доцільність такого підходу пояснюється низкою причин і переваг. По-перше, він дає змогу уникнути численних випадків, коли різні механізми впливу, наприклад переконування і навіювання, ототожнюються, фактично не розрізняються за способом здійснення і за очікуваним психологічним ефектом. По-друге, з'являється можливість організації впливу відповідно до певної логіки застосування його окремих соціально-психологічних механізмів, що забезпечує можливість досягнення цілісного психологічного ефекту. По-третє, системна організація соціально-психологічних механізмів впливу передбачає врахування не тільки впливів, що йдуть від суб'єкта А до суб'єкта Б, але і впливів Б на А. Тобто йдеться про феномен взаємовпливу, зокрема про ситуацію, коли суб'єкт і об'єкт впливу міняються місцями.

Як свідчать проведені дослідження [55], в організації соціально-психологічних механізмів впливу людини на людину справді є системна логіка. Так, усю сукупність соціально-психологічних механізмів впливу можна поділити на групи за критеріями, обраними для такого поділу. Якщо за основу взяти критерій «свобода-необхідність», то можна пересвідчитися, що одні механізми надають об'єктові впливу свободу вибору і дій, а інші вимагають підпорядкуватися правилам, нормам, звичаям, традиціям і, зокрема, вимогам суб'єкта впливу.

В останньому випадку йдеться про так звані *прескриптивні* соціально-психологічні механізми (вимоги, зобов'язування, санкціонування, примусу, вправління, маніпулювання тощо), що приписують об'єкту діяти так, як це потрібно суб'єктові, а точніше – справі, яку він пропонує спільно здійснити. Необхідність і доцільність застосування цих механізмів пояснюється життєвою потребою. Адаже нерідко для того, щоб отримати бажане, людина змушена робити необхідне. Крім того, є такі поняття, як обов'язок, відповідальність, домовленість, обіцянка, клятва, наказ, закон, які надають природне, моральне чи юридичне право на застосування прескриптивних механізмів впливу.

Альтернативою і доповненням щодо останнього можуть бути *пропозитивні* соціально-психологічні механізми впливу, змістовою основою яких є висловлені на адресу конкретної людини чи групи побажання, поради, слухні пропозиції, що спонукають об'єкта впливу мислити і діяти на свій розсуд, з позиції своїх нагальних інтересів і не обмежують щодо свободи вибору. До цього типу можна віднести такі механізми, як інформування, переконування, доведення, роз'яснення, демонстрування, навіювання, умовляння тощо.

З чого краще було б розпочати, коли йдеться про системну організацію впливу людини на людину? Напевно, важливо визначити кінцеву мету такого впливу і ситуацію, у якій цей вплив планується здійснити. При цьому варто уточнити психологічний ефект запланованого впливу. Ситуація впливу може оцінюватися за просторово-часовими, ціннісно-смісловими, професійно-компетентнісними, статусно-рольовими та іншими ознаками. Так, ситуація взаємодії тюремника і засудженого, психіатра і його пацієнта суттєво відрізняється за характером і змістом впливів від ситуації взаємодії учителя з учнем чи батьків зі своєю дитиною. Ще іншою буде ця взаємодія, коли її учасники формально вважаються рівними за своїми соціально-психологічними ознаками. Це може бути дискусія між прихильниками різних психологічних шкіл, дебати між претендентами на посаду президента і навіть суперечка між старими друзями. Зазначимо також, що будь-який вплив жодним чином не повинен зачіпати сутнісно-сміслову ядро особистості всупереч її бажанню. Більше того, будь-який цілеспрямований вплив має гарантувати людині можливість вільного самовизначення і перетворення себе самої за своїми власними законами і критеріями. Винятком можуть бути випадки, коли сама людина, на думку

компетентних незалежних експертів, не в змозі адекватно оцінити свій стан.

Отже, для демонстрації системного підходу до організації соціально-психологічних механізмів впливу людини на людину будемо вважати, що психологічна мета будь-якої позитивної взаємодії двох і більше людей полягає в тому, щоб утворити спільність «Ми» і потім разом досягти того, що кожний окремо зробити не в змозі. Справжня спільність «Ми» як ціле, що не дорівнює сумі частин, виникає тоді, коли індивіди, які його утворюють, мають внутрішню, душевно-духовну спорідненість, є психологічно і фізіологічно сумісними і визнають важливість для себе належності до такої спільноти. Чудово, коли це «Ми» виникає спонтанно, наприклад у парах закоханих. Проте реально уявити ситуацію, коли один суб'єкт для здійснення своїх намірів хоче знайти для себе інших суб'єктів – однодумців, соратників, партнерів, тобто коли у взаємодію вступають два індивіди, кожен з яких здатний свідомо ставити перед собою певні цілі, обирати засоби для їх досягнення, приймати рішення про перехід від намірів до дій, виконувати свої рішення, оцінювати результати виконання і фіксувати в досвіді результати і способи здійсненої активності. Щоб утворити психологічну спільність «Ми», ці два учасники мають певним чином взаємодіяти. При цьому один з них є ініціатором, тобто суб'єктом впливу, другий – його об'єктом. Завдання суб'єкта – застосовувати певні соціально-психологічні механізми впливу, а завдання об'єкта – адекватно (знову ж таки суб'єктно) на них реагувати.

Припустімо, що суб'єкт А зацікавлений у тому, щоб між ним й індивідом Б склалися позитивні стосунки, спрямовані на співпрацю, партнерство тощо. Для цього він має насамперед потурбуватися про те, щоб його візаві свідомо, помірковано, не знижуючи рівня критичності, перейнявся його ідеями, щоб у нього пробудилися і сформувалися такі ж мотиви-переконання, щоб він так само сильно прагнув утілити запропоновану йому певну мету-ідею в житті. Для цього А, як ініціатор взаємодії, повинен застосувати *пропозитивний соціально-психологічний механізм переконування*.

Щоби Б принципово погодився з тими способами досягнення мети, які пропонує А, щоб так само, як і А, підпорядковував засоби меті діяльності, останній повинен вдатися до застосування

прескриптивного соціально-психологічного механізму вимоги, або повинності (від слова «повинен»).

Аби Б внутрішньо приєднався до А в прийнятті рішень, визнавав авторитет А, довіряв йому, прислухався до його порад, а відтак виявляв упевненість у здійсненні переходу від намірів до практичних дій, А повинен в основу свого впливу покласти *пропозитивний соціально-психологічний механізм навіювання*.

Для того щоб Б послідовно, старанно й ініціативно виконував спільно прийняті рішення, виявляв обов'язковість, був внутрішньо дисциплінований, виконуючи домовленості, доручення і свої прямі обов'язки, А тільки на цьому етапі може і повинен вдатися до застосування *прескриптивного соціально-психологічного механізму санкціонування*.

Щоби Б адекватно, критично і водночас самокритично оцінював результати виконаної спільної справи, керуючись при цьому критеріями, яких дотримується і які пропонує А, останній має використати *пропозитивний соціально-психологічний механізм прикладу для наслідування*. (Наслідуюмо ми зазвичай те, що вважаємо еталонним, взірцевим для себе і на основі чого оцінюємо себе й інших людей).

Накопичений досвід взаємодії А і Б не лежить «мертвим вантажем», а постійно перетворюється і трансформується в нові мотиви (ідеї, цілі), реалізація яких вимагатиме залучення нових способів і засобів, а їх запровадження – нових рішень і рішучих дій. Сприятли тому, щоби Б зміг перейти на більш високий змістовий, смисловий і функціональний рівень спільної діяльності, може застосування з боку А *прескриптивного соціально-психологічного механізму обміну досвідом спільної діяльності*.

Не виключено, що в ході такої взаємодії суб'єкт впливу А та його об'єкт Б час від часу будуть мінятися місцями.

У реальному житті (наприклад, у процесі утворення різних професійних функціональних груп, команд, наукових колективів, політичних партій, парламентських фракцій тощо) наведена модель може набувати різних модифікацій. Очевидно і те, що продуктивність будь-якої взаємодії залежить від того, наскільки її учасники витримують означену системну логіку застосування механізмів впливу. Адже якщо, скажімо, суб'єктові А вдалося своїми впливами досягти мотиваційної єдності з Б, а досягненню згоди

щодо засобів і способів взаємодії він не приділив належної уваги, загальний результат буде далеким від очікуваного. Це означає, що залежно від того, на який психологічний ефект розраховує суб'єкт впливу, він повинен використовувати відповідні соціально-психологічні механізми і пам'ятати, що кожний з них посідає певне місце в їх системі і виконує певну функцію, що ефективність запровадження одного механізму впливу залежить від того, яким чином і з яким ефектом були застосовані інші механізми.

Отже, якщо спробувати синтезувати три означені позиції, то можна дійти попереднього висновку про те, що в результаті проведеного дослідження ми отримали *конструкт*, сутнісну основу якого становить наукове уявлення про функціональну структуру діяльності колективного суб'єкта процесу націєтворення. Цей конструкт складається із шести блоків, пов'язаних між собою причинними зв'язками, а саме: блоку мотивації і цілепокладання, інструментального блоку, блоку прийняття рішення про перехід до практичних дій, блоку виконання прийнятого рішення, блоку оцінювання процесу і результатів націєтворення, блоку творчого синтезу набутого досвіду і переходу на більш високий рівень націєтворчої діяльності. Як можна зрозуміти, функція останнього блоку надає зазначеному *конструкту* здатності до саморозвитку, що дає підстави розглядати його як синергетичне утворення.

Оскільки йдеться про соціально-психологічний аспект процесу націєтворення як свідомо організованої діяльності колективного суб'єкта, то в процесі створення зазначеного *конструкта* особливу увагу слід приділити питанням узгодження поглядів, стосунків і дій між різними учасниками націєтворчого процесу (зокрема, між народом і духовною елітою, народом і владою, розробниками проекту націєтворення і його виконавцями тощо) з огляду на ті специфічні соціально-психологічні завдання, які повинні вирішуватися в межах кожного з блоків структури націєтворення і при переході з одного блоку на інший. Тобто оскільки відпрацювання кожного блоку передбачає отримання специфічного і цілком конкретного соціально-психологічного ефекту, остільки для кожного блоку необхідно обрати відповідний базовий соціально-психологічний механізм і покласти його в основу розроблення інструментів інформаційного, регулятивного, формувального, розвивального, корекційного, профілактичного та інших різновидів

впливу. Разом узяті, ці механізми теж утворюють певну структурно-функціональну цілісність.

Нарешті, застосування суб'єктно-вчинкового підходу передбачало встановлення певних принципів, правил, норм, критеріїв, дотримання яких надавало б нашому *конструкту* ознак, що відрізняють власне людське від людиноподібного. Ідеться про те, що вся соціально-психологічна активність останнього має бути підпорядкована принципам суб'єктності і вчинковості в їхньому природному взємозв'язку, що сила колективного суб'єкта націєтворення не повина домінувати над суб'єктами, які входять до його складу, а суб'єктна сила влади, держави, духовних лідерів не повинна підпорядковувати собі суб'єктний потенціал народних мас. Тобто більш конструктивним і продуктивним є формат суб'єктно-суб'єктної взаємодії як окремих індивідів, так і їхніх груп – малих і великих.

Знову ж таки, можна вважати щасливими людей, які підносяться у своєму житті на рівень невимушеної вчинково-вчинкової взаємодії зі значущими іншими, так би мовити, живуть, даруючи себе одне одному. Тому цілком логічним видається твердження, що одним із важливих критеріїв оцінювання процесу націєтворення є готовність його учасників до спільного вчинку самопожертви заради суспільного блага.

Створений нами *конструкт*, принаймні в першому наближенні, задовольняє, на нашу думку, наведене вище визначення концептуальної моделі як абстракції, що відображає структуру модельованої системи, властивості її елементів і причинно-наслідкові зв'язки, властиві системі і суттєві для досягнення мети моделювання. Слід лише зауважити, що запропонована концептуальна модель є лише почасти відображенням, а почасти – умоглядно сконструйованим варіантом організації процесу націєтворення як відносно цілісного соціально-психологічного феномену, що об'єктивно існує, але часто-густо виявляє себе у форматі реактивної, іззовні детермінованої активності. Ідеться про Майдани, викликані антинародною політикою влади, рух добровольців, волонтерів, породжений незаконною анексією Криму, російською агресією на сході України, а також уже традиційне виконання Гімну України на стадіонах, до якого внутрішньо, емоційно раз у раз приєднується багатомільйонна армія телеглядачів, особливо під час матчів з

участю національної збірної з футболу. Тому своє завдання ми вбачали в тому, щоб на основі інтерпретації концептуальної моделі розробити теоретичні і методологічні засади соціально-психологічного дослідження процесу націєтворення, ініційованого, так би мовити, ізсередини, самим духом українського народу.

Але перш ніж узятися за формулювання заявлених «засад», потрібно більш детально дослідити соціально-психологічний зміст блоків, які утворюють функціональну структуру процесу націєтворення і які можна розглядати як похідні концептуальні мікромоделі структури діяльності його колективного суб'єкта.

2.2. Блок мотивації націєтворення

Дехто вважає, що процес становлення націй як великих (і не дуже) соціальних груп відбувається об'єктивно, незалежно від свідомості і волі окремої людини і навіть груп людей, малопомітно чи навіть зовсім непомітно для його випадкових і навіть невідповідних учасників, і так само непомітно він може здійснювати саморух у протилежному напрямку чи завмерти у своєму русі на певний час.

Цікавими видаються оцінки дослідників щодо стану націєтворення в сучасній Російській Федерації. Так, на думку О. О. Міллера, є позиція, що «нація в Росії вже є, але ми цього не розуміємо, і основна проблема полягає в тому, щоб люди в це повірили» [56]. Тут, на наш погляд, маємо приклад об'єктивної мотивації окремого пересічного громадянина і спільноти щодо їхньої участі в процесі націєтворення. Протилежна точка зору може виявляти себе в претензії окремої людини, еліти чи спільноти на роль єдиного можливого, необхідного і достатнього суб'єкта процесу націєтворення. Як можна здогадатися, ідеться про позицію, сформульовану конструктивістами, згідно з якою нація є штучним утворенням, продуктом уяви, результатом домовленостей, угод тощо [57]. Так, продовжує О. О. Міллер, «...цілий клубок суперечностей є і щодо питання, яка нація в Росії є або яка потрібна, з огляду на те, що хтось говорить про російську націю, а хтось – про руську. При цьому немає консенсусу щодо того, що ці поняття означають» [58].

У такому випадку реально визнати суб'єктний характер мотивації тих громадян, у яких таке питання виникає, але якщо при цьому не ототожнювати суб'єктне і суб'єктивне.

Отже, найбільш глобальна і складна проблема полягає в тому, щоб у науковому дослідженні і в практиці націєтворення зуміти узгодити дію психологічних і соціологічних законів людського співбуття, спираючись, зокрема, на теоретико-методологічний ресурс і досвід практичної роботи соціальної психології. А щоб вести мову, власне, про мотивацію націєтворення, слід подолати, наскільки це можливо, недоречності і суперечності в розумінні природи того, що збираємося творити чи відтворювати.

Розпочнімо з того, що здійснений нами аналіз наукових джерел не виявив спеціальних соціально-психологічних досліджень мотивації громадян щодо участі в процесі творення нації. Проте в працях окремих вітчизняних і зарубіжних науковців подибуємо спроби відповісти на питання про те, навіщо загалом відбувається процес перетворення народу в націю та її подальша розбудова.

Якщо узагальнити ці спроби, то необхідність існування, а отже, творення націй індивідуальними і груповими суб'єктами пояснюється потребами і відповідними мотивами самозбереження, самоідентифікації, вирізнення, виокремлення та утвердження себе як особливого, унікального феномену в загалі соціуму за етнічною, політичною, економічною, культурно-історичною та іншими ознаками. При цьому звертається увага на те, що саме етнічний елемент найбільш виразно визначає відмінність певної нації від усіх інших, а тому, слід думати, може суттєво впливати на формування мотивації націєтворення. Так, Е. Сміт робить припущення, що серед усіх колективних ідентичностей національна ідентичність є найбільш суттєвою і вагомою. Крім того, він вважає, що в сучасній нації слід зберігати етнічні елементи і навіть їх культивувати, «якщо нація не хоче стати непомітною» [59].

Зрозуміло, що тут не йдеться лише про бажання нації якимось виділитися, показати себе чи випередити інших, а насамперед про мотив і відповідну здатність бути самою собою, виявити свою унікальність і намагатися її відстоювати і розвивати. При цьому слід розуміти значення побудови націй для розвитку світової культури (Д. С. Лихачов) і добровільно брати за це на себе відповідальність.

Мотивом до націєтворення, на думку сучасних дослідників, може стати можливість використання поняття нації як «рамок політичного процесу, політичного дискурсу, а символіки нації – як конструктивного елемента. І якщо нація розуміється як об'єднання людей, то вона пов'язується з політичним представництвом і правом усіх брати участь у політичному процесі. Звідси – захист прав різних меншин, у тому числі і партії, яка прогнала на виборах, тому що ця боротьба сприймається як боротьба всередині поняття “наші”» [60].

Певним соціально-психологічним стимулом до націєтворення може також ставати порівняння умов та рівня свого життя з тим, як живуть інші, більш розвинені нації. Щоправда, при цьому можуть проявлятися елементарні заздрощі чи змагальні мотиви типу «Наздоженемо і переженемо Америку!», що навряд чи сприяє творенню нації чи її відродженню як унікального проекту і відносно самостійної цінності.

Цікавим із соціально-психологічного погляду є висновок І. С. Кона про те, що представники різних соціальних класів можуть по-різному ставитися до національного як цінності, а отже, свідомо чи підсвідомо керуватися різними мотивами щодо участі в процесі націєтворення. Так, національна буржуазія зацікавлена в тому, щоб мати економічні привілеї, селян більше влаштовує консервативна національна політика, інтелігенція може виявляти інтернаціональну орієнтацію (як, наприклад, у науці), влада змушена лавірувати в національному питанні, військові, згідно з обов'язком, – захищати національні інтереси тощо [61].

З огляду на такий підхід у дослідженні особливостей мотивації націєтворення у різних категорій населення питання формування нації та її розвитку виглядають ще більш складними, але водночас і більш важливими.

На пряме запитання «Навіщо нам ця нація?» сучасний український політолог О. Кривдик наводить такі аргументи: «Спільноти здебільшого об'єднуються в нації для захисту власних інтересів. Класичний привід для об'єднання – зовнішня загроза. Люди об'єднуються в націю і для внутрішніх завдань – передусім для створення держави, для модерування суперечливих інтересів усередині цієї спільноти (наприклад, класових конфліктів), для ефективного розподілу ресурсів» [62].

Однак залишаються відкритими питання про те, як саме відбувається таке «об'єднання», чим чи ким скеровується цей процес, який соціально-психологічний механізм має бути покладений в його основу і чи є сенс обговорювати, досліджувати проблему націєтворення взагалі.

Дещо ускладнюють, а в чомусь знецінюють дослідження процесу і, зокрема, мотивації націєтворення наявні сьогодні суперечності, протилежні думки щодо статусу України як нації. Так, хтось переконаний, що українська нація існує споконвічно, а хтось вважає, що й досі відбувається процес її становлення, творення і завершиться він невідомо коли. А це означає необхідність розроблення науково обґрунтованих критеріїв, на основі яких можна було б стверджувати факт існування нації, визначити ті проблеми, які потрібно розв'язати, щоб наблизити цю історичну подію. Тому прикро стикатися з фактами невиправдано вільного, науково не обґрунтованого поведження політиків з вирішенням надскладної, зокрема в соціально-психологічному розумінні, проблеми перетворення народу в націю*.

Слід думати, що сьогодні ми навряд чи отримаємо одноставну і вичерпну відповідь на питання про те, чи нам відроджувати, чи народжувати нову українську націю, уже хоча б через те, що наразі є різні і навіть протилежні погляди на її природу. Непросто також віднайти такий формат націєтворення, який би відповідав очікуванням і мотивам титульної за етнічними ознаками частини народу і потребам його меншин. Попри наявні позитивні зрушення в цій сфері, зазначає В. Венгерська, у вітчизняній історичній науці зберігаються й традиційні проблеми. Як неодноразово наголошували у своїх публікаціях, публічних лекціях Г. Касьянов, Н. Яковенко та інші дослідники, етноцентричність є однією із головних рис українського національного канону. Саме «своя» нація тривалий час залишалася головним об'єктом досліджень. Інші зазвичай якщо не ігнорувалися цілком, представлялися мінімально, як історичне тло. Ще одним варіантом презентації «іншого» є його подання як уособлення великого зла, яке гнобить, тримає та не пускає [63].

* Промова Президента України В. Ющенка 9 травня 2006 р. з нагоди Дня Перемоги, яку він починає зі звернення: «Шановна українська націє!».

Не можна не зважати і на різне ставлення громадян (позитивне, негативне, нейтрально-байдуже) до самої ідеї націєтворення чи до способів та форм її реалізації, не враховувати, скажімо, мотивацію тих, хто не вважає доцільним у добу глобалізації ініціювати перетворення народу в націю і пропонує зосередити головну увагу на розбудові громадянського суспільства тощо.

Наступний проблемний момент пов'язаний, власне, зі змістом мотивації націєтворення. Так, уявімо собі, що під час опитування респонденти висловили свою згоду з необхідністю відродження національного конструкта, який уже колись існував чи побудови нового. Але при цьому залишається за дужками, чому саме вони вважають це потрібним тут і тепер для свого народу і для себе особисто. Адже потреба в консолідації, ідентифікації, мобілізації за національною ознакою, потреба національного відродження, розвитку, а також відповідна мотивація можуть бути внутрішньо притаманними людині і виявляти себе вільно, стабільно, незалежно від обставин, а можуть виникати переважно в ситуації небезпеки (геноцид, незаконна анексія території, утиски мови тощо), неможливості для соціальної групи та її членів вільно задовольняти свої базові потреби тощо.

Коли ж ситуація покращується, то мотиви націєтворення, реальної участі в цьому процесі можуть зміщуватися на другий і навіть третій плани. Тобто соціально-психологічними чинниками націєтворення в цьому разі стають негативні емоції і почуття (страху, образи, гніву, ненависті тощо), що їх переживає народ в його переважній більшості. Тут нація постає радше як засіб, необхідний для подолання життєвих колізій певної спільноти, що набули небезпечного загострення, а її розбудова в такому випадку має переважно вимушений, ситуативний характер.

Та і в практиці сучасного українського життя навряд чи віднайдеться багато випадків, щоб корінний мешканець Фастова чи Конотопа російського, польського, турецького і т. ін. походження називав себе українцем, тобто так само, як американцями чи французами вважають себе африканець, індус чи японець, які мають право на постійне проживання в Америці чи у Франції.

Ще один аспект аналізу мотивації націєтворення представлений крайніми позиціями, які займають їхні носії. Ідеться про мотиви, притаманні представникам радикального націоналізму

та радикального космополітизму. Якщо перші прагнуть утвердитися в ролі вищої нації і підпорядковувати собі нації нижчого порядку, то другі готові відмовитися від національних відмінностей, притаманних народам, що заселяють Землю.

Перелік проблем, пов'язаних з мотивацією націєтворення, можна продовжувати і далі. Тому на завершення зупинімося на одній з найбільш актуальних, а саме на проблемі становлення відповідної мотивації його індивідуальних та групових суб'єктів. Суть її полягає в тому, що ні умовити, ні примусити людей відроджувати стару чи вибудувати нову націю, ідентифікуватися за національною ознакою психологічно неможливо. Досить згадати порочну практику підкупу політичними суб'єктами громадян, зокрема молоді і пенсіонерів, для участі у своїх націєтворчих заходах. Не дивно, що від таких матеріально заохочених учасників важко дістати відповідь на духовне питання про їхню мотивацію націєтворення. Проте навіть патріотично налаштовані представники політичної еліти (судячи з їхніх виступів у пресі та на різних тематичних теле- і радіошоу) далеко не завжди можуть відверто і зрозуміло пояснити, якими мотивами вони керуються в питаннях націєтворення. Тобто участь у цьому процесі передбачає не тільки спостереження і констатацію його стихійних проявів, а й цілеспрямоване формування та актуалізацію свідомого і позитивно орієнтованого мотиваційного вибору громадян, що, зрозуміло, вимагає визначення базового соціально-психологічного механізму, який має бути покладений в основу розроблення відповідних формувально-розвивальних технологій.

Процес націєтворення, як зазначалося вище, може здійснюватися певною мірою об'єктивно, незалежно від людини – і в цьому розумінні еволюційно, самодовільно, спонтанно. Щось подібне можна сказати про процес соціалізації, який виходить за межі керованих рукотворних технологій навчання і виховання, а також відповідних програм і планів. Невипадково не вживаються понятійні конструкти на зразок «методика соціалізації», «програма соціалізації» тощо. Але чи може соціум, який прагне стати повноцінною нацією, задовольнитися й обмежитися такою спонтанністю?

Щоправда, спонтанність націєтворення цілком реально витлумачити з позицій синергетичної парадигми – як еволюцію складних систем, здатних до самоорганізації і саморозвитку. Але

людина, в широкому розумінні, з огляду на її природу не може бути лише спостерігачем того, що з нею відбувається, а отже, намагатиметься цю спонтанність зрозуміти і використати. Проте більш конструктивно в такому випадку видається спроба стати органічним елементом синергетичного процесу і діалектично поєднати спонтанність із прогнозуванням, плануванням, навчанням і вихованням, зокрема із цілеспрямованим формуванням і розвитком мотивації націєтворення у його суб'єктів.

Отже, проведене дослідження дало змогу виділити два відносно незалежні формати мотивації націєтворення – «спонтанний» (мимовільний чи самодовільний, некерований, тобто певною мірою стихійний) та «організований», що передбачає розроблення проекту і чітке, обов'язкове, відповідальне і водночас творче його виконання. Оскільки відмовити у праві на існування ні тому, ні тому формату просто неможливо, логічно говорити про їхню загальну та взаємокорисну активність і прагнути це забезпечити.

Проте така досить проста і зрозуміла пояснювальна конструкція приховує в собі низку проблемних моментів, зокрема щодо суб'єктів з їхніми мотивами участі в процесі націєтворення. Цілком логічно припустити, що «спонтанний» формат мотивації може охоплювати весь соціум у широкому розумінні цього слова (включаючи народ, його владу, еліту, державних діячів, партійний актив) чи принаймні ту його частину, яка здатна більш чи менш свідомо вирізняти, аналізувати, обговорювати феномени і соціальні практики, що корелюють з поняттями нації, національного будівництва, а також, у міру своїх сил і можливостей, спроможна створювати відповідні конструкти. Якщо при цьому спробувати конкретизувати уявлення про мотивацію націєтворення, то реально припустити, що хтось із носіїв такого мотиваційного формату визнає високу значущість для себе і для всіх процесу відродження чи розбудови нації, хтось цього взагалі не визнає, а комусь це байдуже. Знову ж таки, один розглядає націєтворчий процес під кутом зору його вигоди для себе, а другий вважає для себе за честь і бачить своїм громадянським обов'язком бути його учасником. Є певний прошарок тих, які хочуть, але не можуть визначитись у боротьбі мотивів, і тих, які можуть, але не хочуть цього зробити. При цьому загальна по країні соціально-психологічна картина мотиваційних виборів і, відповідно, суб'єктних сил, готових прилучитися до

процесу націєтворення, постійно змінюється під впливом цілої низки зовнішніх і внутрішніх чинників, зокрема засобів масової комунікації. Крім того, спонтанно-стихийний формат мотивації націєтворення більшою мірою корелює з виникненням загроз внутрішнього чи зовнішнього планів, з дією негативних чинників.

Під «організованим» планом мотивації націєтворення розуміється, окрім сказаного вище, осмислена, науково обгрунтована, звірена зі світовим досвідом система спонукальних сил, притаманна представникам справжньої економічної, наукової, релігійної, літературної, мистецької еліти, визнаним політичним лідерам, державним діячам, а також активним членам політичних партій, громадських організацій, учасникам соціальних рухів тощо. Суттєвим для цієї групи є (чи має бути) те, що, крім характерної для її членів позитивної мотивації націєтворення, їм властива мотивація щодо ініціації та організації процесу відродження, побудови чи розбудови нації, що включає в себе як окреме завдання актуалізацію у громадян наявних мотивів націєтворення, а також їх цілеспрямоване формування у тих, кому цих мотивів бракує. Зокрема, ідеться про молодих людей, у яких ні сім'я, ні школа, ні вищий навчальний заклад, ні ЗМК таку мотивацію не сформували. При цьому «організований» формат передбачає як пріоритетну мету формування саме позитивної мотивації націєтворення, що характеризується історичною пам'яттю, свідомим прагненням його суб'єктів до утвердження та відстоювання своєї національної унікальності, розкриття нових можливостей існування і розвитку в статусі окремої нації, але з орієнтацією на співробітництво з іншими національними угрупованнями. У такому разі творення чи відродження нації постає вже не тільки і не стільки як засіб і вимушена активність, а як активність добровільна, ініціативна, творча, як відносно самостійна цінність і мета, як внутрішній мотив, що надає смисл індивідуальному і спільному існуванню певного соціуму. Це той рівень, на якому народ як суб'єкт пишається творінням рук своїх, ідентифікує себе як національне «Ми», виявляє готовність до боротьби і самопожертви заради утвердження і відстоювання ідеалів свого національного буття.

Проте, як свідчить досвід, ця система інтенцій теж не виглядає безпроблемною. І тут можуть переважати егоїстичні мотиви над альтруїстичними, матеріальні – над духовними, індивідуальні – над

груповими, також може спостерігатися боротьба за посади, звання, привілеї тощо з використанням націєтворчої лексики як засобу маніпулювання суспільною свідомістю. Найбільшу ж складність, як можна собі уявити, становить завдання конструктивного поєднання спонтанно-стихийного та організованого форматів становлення мотивації націєтворення.

Одним із важливих концептуальних завдань, як зазначалося вище, слід вважати розроблення та запровадження спеціальної технології формування у громадян, насамперед у молодого покоління, суб'єктно-вчинкових мотивів націєтворення, сутнісне ядро яких становить диспозиція «свободи для», а не «свободи від», здатність конструктивно поєднувати цінності глобалізації і націєтворення, ставлення до відродження чи розбудови нації не тільки як до засобу, але обов'язково як до важливої спільної смисло-життєвої мети, а також готовність до вчинку самопожертви заради благополуччя свого народу. Однак щоб створити таку технологію, необхідно визначитися щодо базового *соціально-психологічного механізму*, на основі якого вона повинна будуватися. При цьому всі інші механізми можуть використовуватися, але як допоміжні.

Отже, якщо поставити питання про те, який соціально-психологічний механізм (навіювання, психічного зараження, прикладу для наслідування, вправлення, санкціонування, зобов'язування, переконування тощо) найбільшою мірою відповідає вимогам формування у певної спільноти мотивації участі в процесі націєтворення, то є підстави вважати таким саме механізм *переконування**. Наведемо аргументи на користь цього твердження.

Так, якщо механізм санкціонування спирається на можливість або підкупити свій об'єкт «пряником», або залякати його «батоном», а механізм навіювання передбачає, що об'єкт впливу не буде вимагати аргументів і вдаватися до свідомої критичної оцінки запропонованих йому текстів, оскільки більшою мірою

* Слід розрізняти поняття «переконання» як систему поглядів, певну позицію окремої людини чи групи людей щодо значущого для них питання, вибудовану на основі поєднання наукових аргументів і свідчень їхньої життєвої практики, і поняття «переконування» як соціально-психологічний механізм впливу однієї людини чи групи на іншу людину чи групу за допомогою логіки аргументів і фактів, що їх останні визнають для себе істинними і значущими.

орієнтуватиметься на статус і авторитет суб'єкта впливу, то механізм переконання, навпаки, вимагає від об'єкта впливу прояву справжньої суб'єктності – самостійного, свідомого, зацікавленого і водночас критичного ставлення не тільки до змісту і форми отримуваних повідомлень, а й до авторитетності їхнього джерела.

Тобто мотивація націєтворення як бажання творити, відроджувати чи розбудовувати націю передбачає обґрунтоване розуміння її носіями смислу і переживання значення особисто для себе участі в цих процесах. При цьому очікуваною є трансформація мотивації типу «Я/Ми повинні (тому-то і тому-то) брати участь у процесі націєтворення» у мотивацію типу «Я/Ми прагнемо брати участь у творенні, відродженні і розбудові нації», коли занурення в цей процес стає для людини і спільноти чимось бажаним, самоочевидним, таким, що не потребує спеціального запрошення, додаткового нагадування, примушування тощо.

Проте така трансформація поряд з позитивними моментами може мати свій негативний соціально-психологічний наслідок, а саме породжувати непорозуміння і навіть конфлікти між суб'єктами націєтворчого процесу. Тому важливо не впадати в крайнощі і намагатися гармонійно поєднувати самоочевидність участі в процесах становлення нації з готовністю обговорювати і, за необхідності, оновлювати логіку аргументів на користь такої участі за допомогою механізмів взаємо- і самопереконання.

Особливого значення така готовність набуває, коли йдеться про вирішення завдань щодо формування мотивації націєтворення у членів спільноти і насамперед у її молодого покоління, яке, за визначенням, прагне бути самостійним, критичним, не визнає примусу, відмовляється приймати на віру те, що вважають для себе істинним і значущим старші покоління, а отже, погоджується на діалог за умови, що впливи з боку останніх будуть максимально переконливими. На жаль, ця умова дотримується далеко не завжди. При цьому застосування механізму санкціонування, як правило, доповнюється навіюванням – апелюванням до авторитетів тощо.

Оскільки спільнота як живий соціальний організм може поєднувати в собі різні форми самоорганізації, відповідно, різними можуть і мають бути стратегії і способи формування та актуалізації у її членів мотивації націєтворення. Так, будь-який соціум вибудовується за принципом ієрархії, що пов'язано насамперед з необхід-

ністю виконання необхідного, а отже, передбачає застосування примусу і самопримусу (наприклад, щодо дотримання правил, які вимагають підпорядкування особистих інтересів інтересам громади, тощо). При цьому слід розрізняти примус насильницький, безпідставний і примус, побудований на аргументованому поясненні, наприклад, людині призовного віку значущості особисто для неї захисту територіальної цілісності її країни. Тут діє механізм зобов'язування, а не переконування, оскільки результатом його дії є не «Я хочу, бажаю, прагну», а «Я повинен, змушений, зобов'язаний». Проте між цими механізмами є зв'язок як між свободою і необхідністю. Так, формування того чи іншого мотиву чи сприяння його актуалізації передбачає водночас формування уявлень про те, що його реалізація може бути пов'язана з різними труднощами, ризиками та іншими небажаними моментами.

Важливим також є те, що психологічне ядро мотиву націєтворення утворює система відповідних переконань, кожне з яких поєднує в собі раціональний і чуттєвий компоненти, як, наприклад, любов до рідного краю, захоплення героїчним минулим свого народу, зачарованість мовою солов'їною тощо.

Зрозуміло, що формування мотиву націєтворення, сприяння його становленню і розвитку бажано починати з молодшого віку, а не тоді, коли у людини сформується байдуже чи упереджене ставлення до національних цінностей свого народу. Але якщо застосування механізму переконування щодо представників молодших поколінь спирається більшою мірою на його емоційно-чуттєву складову, то стосовно старших поколінь цей механізм повинен бути задіяний в усій повноті можливостей його впливу як на емоційно-чуттєву, так і на інтелектуальну сферу дорослої людини. При цьому не випадково йдеться про застосування соціально-психологічного механізму «переконування», що передбачає діалогічний, добровільний, взаємозацікавлений, у чомусь навіть маєтичний процес перетворення, зміни, оновлення системи переконань реципієнта через свідоме прийняття ним аргументів на користь істинності і значущості особисто для нього участі в процесі національного будівництва.

Фактично цією справою займаються чи повинні займатися інститути соціалізації і ресоціалізації. І якщо оцінювати їхню діяльність із позицій соціальної психології як науки, то проблеми

щодо формування мотивації націєтворення виникають найчастіше через нездатність утриматися на рівні і в межах дії механізму переконування, через сповзання на рівень навіювання чи санкціонування. Зрозуміло, що ніякого іншого результату, крім стійкого психологічного захисту, упередженого ставлення до національних цінностей, зокрема до питання добровільної та ініціативної участі в процесі націєтворення, такий вплив викликати не може. Тому оцінку сформованості у громадян мотивації націєтворення пропонується здійснювати за критерієм, що поєднує в собі ознаки суб'єктності і вчинковості, тобто креативність, авторські амбіції і водночас високу відповідальність перед людьми, готовність до самопожертви заради благополуччя свого народу, своєї нації.

Отже, узагальнення результатів проведеного дослідження дає підстави насамперед констатувати факт недостатньої уваги соціальних психологів до проблеми мотивації участі окремих громадян і групових суб'єктів у процесі творення національних цінностей і власне розбудови нації як такої.

Як показав аналіз мотивів націєтворення, усю їх сукупність можна диференціювати за такими критеріями, як об'єднання для захисту власних інтересів та створення умов для кращого спільного життя, самоідентифікація за етнокультурною ознакою, виокремлення й утвердження себе (своєї групи) як унікального соціобіологічного, соціопсихологічного і соціокультурного утворення, добровільний вибір жити однією і саме цією спільнотою, сформоване почуття «Ми».

Цілком реальним з огляду на природу психіки видається припущення, що якась (не виключено, що значна) частина націєтворчого процесу не охоплюється в той чи інший момент часу індивідуальною і груповою свідомістю, не стає предметом і результатом цілеспрямованої діяльності його учасників, а тому може умовно розглядатися як позамотиваційна активність або така, що характеризується об'єктною мотивацією. При цьому оптимальним видається варіант, коли значення і роль суб'єктної мотивації не перебільшується, не абсолютизується, а співвідноситься з її об'єктивним форматом.

Так само суб'єктна мотивація націєтворення може набувати організованого характеру, коли духовна еліта країни береться за цю справу: здійснює розроблення проєкту націєтворення, ініціює і

супроводжує його всенародне обговорення і практичну реалізацію. На відміну і в доповнення до організаційної пропонується виокремити мотивацію націєтворення, що має спонтанний характер, суб'єктом якої є спільнота в цілому, включаючи еліту. Взаємодія цих суб'єктів і відповідних мотиваційних форматів дає змогу, з одного боку, запобігати проявам заорганізованості, перетворенню спонтанності в стихійність, уседозволеність, насильство, безвідповідальність, певним чином захищає від маніпулятивного зведення процесу розбудови нації як цілого до окремих дискусій з питань національної атрибутики, кількості державних мов, кількості громадянств тощо, а з другого – є умовою її розвитку. Отже, у дослідженні і практиці націєтворення важливо розуміти і брати до уваги діалектику мотивації організаційної діяльності еліти і спонтанної активності народних мас.

Спіраючись на думку І. С. Кона щодо того, що представники різних соціальних класів можуть по-різному ставитися до національного як цінності, а отже, свідомо чи підсвідомо керуватися різними мотивами участі в процесі націєтворення, можна припустити, що одним із суттєвих критеріїв оцінювання рівня сформованості нації є узгодженість мотивів націєтворення, властивих бізнесменам, робітникам, селянам, інтелігенції, а також бідним і багатим, працюючим і безробітним, що вимагає розроблення та запровадження спеціальної соціально-психологічної технології.

Як свідчать результати проведеного дослідження, мотивація громадян щодо їхньої участі в процесі націєтворення може відрізнятися залежно від того, чи вважають вони націю для себе: а) високою метою; б) корисним засобом; в) метою і засобом водночас. На нашу думку, саме третій варіант є оптимальним, оскільки нація насправді має бути і самостійною цінністю, і способом, і засобом суспільного життя соціуму на певному історичному етапі його розвитку.

Якщо говорити про соціально-психологічний аспект дослідження мотивації націєтворення, то найбільш яскравими феноменами, що визначають сутнісну соціально-психологічну ознаку нації, є добра воля і злагода. На думку Е. Гелнера, якщо ми визначимо нації як групи, котрі самі бажають існувати, до їх переліку справді потраплять спільноти, у яких ми легко впізнаємо життєздатні і згуртовані нації. Ці справжні нації фактично хочуть бути такими, і

їхнє життя може справді бути чимось на зразок неперервного, неформального плебіситу, що постійно самостверджується [64].

Особливу увагу слід приділити питанням становлення, формування та актуалізації мотивів націєтворення у громадян і насамперед у молодого покоління. Цим, власне, мають займатися сім'я і школа, заклади вищої освіти, ЗМК та інші інститути соціалізації. Цілком зрозуміла складність організації цього процесу, але його ефективність залежить насамперед від того, який соціально-психологічний механізм буде покладений в його основу. Як свідчать результати проведеного дослідження, це має бути механізм переконування. При цьому всі інші відомі механізми: інформування, навіювання, санкціонування, наслідування, вправління, психічного зараження тощо – повинні застосовуватися як допоміжні. Річ у тім, що саме і тільки переконувальний вплив передбачає своїм соціально-психологічним ефектом формування в індивіда і групи системи переконань, внутрішніх диспозицій і, власне, мотивів ініціативної участі в процесі націєтворення.

2.3. Інструментальний блок

Розглядаючи процес націєтворення як певним чином структуровану діяльність індивідуальних і групових суб'єктів, логічно визнати, що після обговорення проблеми мотивації і цілепокладання мало б ітися про можливість здійснення задуманого, а саме про засоби, а також способи, шляхи, практики, ресурси, компетентності, якими володіють ці суб'єкти. Тобто мало знати, що ти хочеш і чому, – треба ще знати як досягнути бажаного, а якщо йдеться про групове дійство, то ще й узгодити ці знання та відповідні вміння з іншими його учасниками. Що ж до останнього, то слід ще й з'ясувати, який соціально-психологічний механізм має бути покладений в основу процесу віднайдення та узгодження поміж учасниками шляхів, способів та засобів діяльності, що найбільше відповідають її меті [65].

Багато хто з дослідників прямо чи непрямо торкається питання про засоби націєтворення, але на наукову розробку, цілковито присвячену цьому питанню, нам досі натрапити не вдалося. Не стали

об'єктом спеціального соціально-психологічного дослідження співвідношення цілей і засобів націєтворення, питання соціально-психологічної компетентності індивідуальних та групових суб'єктів, залучених у цей процес.

За певних умов держава може стати «засобом інституціалізації і соціалізації націй». Водночас засобом і способом трансформації «народу» в «націю» можна вважати демократизацію державної політики, залучення дедалі ширших мас населення в культурно-політичне життя, процес становлення громадянського суспільства тощо.

Певним чином доповнює і конкретизує соціально-психологічні уявлення про засоби розбудови нації теорія еліт. Зокрема, висловлюється думка, що нації – це продукт свідомих дій еліт, наслідок цілеспрямованої трансформації культурно-етнічних спільнот у політичні [66]. Зрозуміло, що такий висновок стосується справжніх еліт як кращих серед найкращих – талановитих, компетентних, моральних, високодуховних, соціально орієнтованих, патріотично налаштованих, гідних бути обраними до органів влади (В. Парето).

Отже, інструментальна сторона процесу націєтворення може бути представлена, по-перше, уявленням про справжню еліту як засіб соціально-психологічних самоперетворень у руках народу, а також уявленням про націю як результат більш-менш свідомої і цілеспрямованої політизації етно-культурної спільноти (народу), що в кінцевому підсумку трансформується в процес розбудови нації.

Оскільки, як зазначалося, процес націєтворення може мати різні цілі: первинне формування нації, національне відродження, подальшу розбудову нації чи її перебудову – відповідним чином має вирішуватися питання щодо шляхів, способів і засобів його здійснення. Так, коли це перші спроби націєтворення, є сенс використати як своєрідний засіб результати аналізу світового досвіду – позитивного і негативного, а якщо йдеться про відродження нації, то звернути увагу на попередні спроби, з'ясувати причини успіхів і невдач. На думку Е. Нідерхаузера, щоб «розбудити» підкорені «підступними» сусідами колись славні нації, які «сплять», їхнім представникам слід було вирішити такі завдання: а) пізнати самих себе, силу та можливості, переваги й вади нації; б) якщо нечисленна група тих, хто взявся за працю «будіння нації»

це вже пізнали, вони повинні поширити національне самопізнання на всю націю; в) мобілізувати вже свідомих членів нації на участь у визвольному русі [67].

Різні соціально-психологічні засоби і способи застосовуються залежно від того, чи є цей процес захисною реакцією спільноти на ті або інші загрози, чи він викликаний прагненням народу до досконалості і розвитку, бажанням утвердитися та реалізуватися у своїй унікальності (М. Вебер), відбутися як нація тощо.

На вибір інструментарію націєтворення впливає і те, чи є в країні сили, налаштовні протистояти цьому процесу або використати його, щоб досягти своїх егоїстичних цілей. Тому є підстави розрізняти більш мирний, ненасильницький, дорадчий, компромісний, демократичний шлях націєтворення через реформи, референдуми, вибори, демонстрації, мітинги, марші, агітацію і пропаганду тощо й альтернативний йому варіант прояву непокори у формі страйків, різного роду блокувань, а в крайніх випадках – у формі терактів, збройних повстань, що можуть перерости в революцію – організовану, радикальну, докорінну, якісну зміну способу життя соціуму. Так, поштовхом до об'єднання японців під владою імператора, до національної консолідації і водночас до зростання їхньої економічної активності стало усвідомлення необхідності організовуватися і протистояти західному тискові. Визначну роль у цьому зіграла політична контреліта, революціонери ери Мейджі, які безжалісно знищили джерело стагнації – владу феодалного класу самураїв – і почали енергійно й компетентно правити країною [68]. І ще: «Громадянський націоналізм, що супроводжував виникнення політичних націй у країнах Заходу, був поміркованим і не суперечив цінностям лібералізму, на відміну від «етнічного» націоналізму, що пізніше виник у Східній Європі. На відміну від політичних націй у західних країнах, етнічні нації, за Гелнером, будувались елітами із широким використанням міфів про спільне походження та «низької», «вегетуючої» селянської культури. І саме в цьому, на його погляд, були приховані причини реакційності такого виду націоналізму та притаманної йому тенденції до перетворення в екстремістські форми на зразок фашизму [69].

Аналізуючи різні теорії націєтворення, Г. В. Касьянов звертає увагу на власне «інструменталістську» версію природи нації, згадуючи при цьому праці Е. Сміта і Дж. Гатчінсона, а також

представників «суб'єктивістського» напрямку Б. Андерсона, Е. Гобсбаума, Е. Гелнера, у яких основний акцент зміщений на дослідження процесу націєтворення, засоби, способи, шляхи, механізми, умови становлення, розбудови нації [70]. Власне, ідеться про нації як уявні, умоглядно сконструйовані утворення. Так, на думку Б. Андерсона, у великій соціальній групі її члени здебільшого не знають одне одного і тому більш чи менш свідомо формують у своїй уяві образ спільноти, що складається з подібних їм людей у фізичному, фізіологічному, психічному, культурно-історичному та інших планах. Уявними, слід розуміти, є також образи «Ми» і «Вони» [71]. Тобто основним інструментом, засобом націєтворення в цьому випадку мислиться функція уяви, яка може бути конструктивною і креативною (творча уява). І хоча йдеться не про те, що уявні спільноти і, зокрема, нації існують лише в людській уяві чи навіть в уявленні, авторові все одно не просто захищати свою точку зору від звинувачень у психологізмі, суб'єктивізмі і навіть суб'єктивному ідеалізмі.

Показовою для конструктивізму можна також вважати думку англійського історика Г'ю Сетона-Вотсона: «Усе, що я можу стверджувати, це те, що нація існує, коли значна кількість людей у суспільстві вважає, що вони складають націю, або коли ці люди поводяться таким чином, ніби вони її справді склали» [72].

До речі, у «комунікативній» теорії К. Дойча спільнота, яка претендує на власну історію, є спільнотою компліментарних засобів і способів взаємодії, спілкування і комунікації. У такій системі, на думку Г. В. Касьянова, особливу роль відіграє історична пам'ять [73], яка є своєрідним «обладнанням», а ми додамо – соціально-психологічним засобом, потрібним для фіксації, зберігання, відтворення і забування (в разі потреби) спільнотою свого досвіду. І ще: націю породжує не «хронологічна чи фактична історія, а почуття чи відчуття цієї історії, ... яке дає членам нації інтуїтивну впевненість в особливому походженні та становленні групи» [74]. Роль особливого засобу тут відіграє національний міф як елемент національної свідомості, а також колективного несвідомого.

Визнаючи право таких підходів на існування, навряд чи можна вважати їх єдино можливими чи істиною в останній інстанції. Адже в акті націєтворення бере участь не тільки суб'єктивний, психологічний чинник, що виявляється в залежності цього акту від

свідомості, волі конкретних індивідів та їхніх груп. Недарма залишаються відкритими питання про те, «чому саме виникає національна свідомість, чому індивіди обирають саме культурну, етнічну компліментарність» тощо [75]. Очевидним є також існування об'єктивного чинника, що виявляє себе в закономірностях природного і соціального життя, які людина змушена визнати і далеко не завжди може змінити за своїм бажанням, без шкоди для себе й інших. «Етніцистський, примордіалістський, переніалістський, або «природний», підхід, зазначає А. Ф. Колодій, пов'язує виникнення націй з вродженою здатністю людей відчувати психологічний комфорт, перебуваючи в групі подібних, з їхнім прагненням консолідуватись у такі групи, утворювати окремі політичні одиниці, відмежовуючись від інших, більших і культурно неоднорідних політичних одиниць. Пояснюючи відмінність націй від інших спільнот, прихильники цієї інтерпретації націй наголошують на ролі етнічної серцевини (стрижня, ядра, осереддя), території та культури в утворенні націй, підкреслюють закоріненість націй у минулому. Політичний чинник представники цього напряму також вважають важливим, але підпорядкованим меті збереження й примноження культурних цінностей, якими володіє певний народ» [76].

Аналіз соціально-психологічних особливостей згаданого вище «природного» підходу породжує насамперед думку про недоречність і некоректність самої постановки питання про засоби, способи, шляхи, технології націєтворення. Річ у тім, що «природність» традиційно асоціюється з об'єктивністю – незалежністю тих чи інших процесів від людини і водночас об'єктивністю, залежністю процесів від встановлених раз і назавжди законів, а також від впливу зовнішніх, випадкових, стихійних сил. Так, некоректними з точки зору науки і дещо дивними з точки зору здорового людського глузду видаються висловлювання на зразок: «Навесні дерево вирішило вкритися зеленим листям», оскільки дерево не визнається нами суб'єктом власного життя, хіба що в разі розширення обсягу поняття «суб'єкт». Але якщо йдеться про людські форми існування суцього, то їхня «природність» містить у собі суб'єктивність як онтичну ознаку (С. Л. Рубінштейн), за якою людське сутнісно відрізняється від нелюдського.

Якщо тепер повернутися до наведеної вище цитати А. Ф. Колодій, то в певному розумінні цілком реально визнати

соціально-психологічними засобами процесу націєтворення «вроджену здатність людей відчувати психологічний комфорт, перебуваючи в групі подібних», «здатність консолідуватись» у такі великі групи, як нації, «відділяючись від інших», подібних великих груп. Варто згадати про соціально-психологічні механізми наслідування, навіювання, психічного зараження, дія яких спрямована на інтеграцію індивідів і які не існують поза сферою людської активності, хоча можуть не усвідомлюватися їхніми користувачами. Можна також доповнити цей перелік такими соціально-психологічними феноменами, як конформізм і внутрішньогрупова навіюваність; здатність до ідентифікації з великими соціальними групами, до формування та розвитку почуттів «Ми» і «Вони»; родова та історична пам'ять; любов до рідного краю, закоханість у рідну мову, у культуру свого народу тощо.

Якщо процес націєтворення розглядати з позицій синергетики як складну систему, здатну до самоорганізації та саморозвитку, то також видається некоректним говорити про засоби і способи, якими ця система користується, допоки не буде з'ясовано причетність до її функціонування людини чи людської спільноти. Крім того, оскільки участь окремих громадян та їхніх груп у процесі націєтворення може бути більш чи менш усвідомлюваною, компетентною, підготовленою, відповідними мають бути підходи до соціально-психологічного дослідження його інструментальної складової.

Щоб створити націю, потрібно, як сказав би М. Вебер, «пробудити» у членів спільноти почуття належності до унікальної, неповторної і часом «вищої», престижної групи [77]. Певною мірою саме через це почуття громадяни США, які мають різне етнічне і навіть расове коріння, називають себе американцями, французи – французами, а італійці – італійцями. Водночас від росіян та осіб інших національностей, які мають українські паспорти, далеко не завжди на питання відомого тесту «Хто Я?» можна сьогодні отримати відповідь: «Я – українець». Найімовірнішою відповіддю буде «Я – громадянин України». Тобто, напевно, ще не досягнуто достатньої міри престижності, унікальності й універсальності українського, щоб українські громадяни неукраїнського походження забажали називати себе українцями.

Певним чином сприяти оновленню наукових уявлень щодо традиційних шляхів, способів і засобів націєтворення можуть такі

запропоновані А. Ф. Колодій принципи публічного врядування, як: деліберация (обдумування в процесі обговорення), горизонтальна публічна координація, культурний плюралізм, децентралізація й субсидіарність (управління знизу вгору), національна інтеграція на базі соціетальної культури, пріоритетність культурної та освітньої політики [78].

Якщо спробувати з позицій соціальної психології конкретизувати уявлення про засоби націєтворення в широкому розумінні, то може йтися про різні форми зближення, об'єднання, консолідації, групування, ідентифікації, формування спільності «Ми», а також відокремлення, формування образу «Вони», усвідомлення своєї унікальності тощо.

Серед засобів націєтворення слід вирізняти ті, що їх безпосередньо застосовують індивідуальні і групові суб'єкти, залучені в цей процес, а також ті, що використовуються для підготовки (зокрема соціально-психологічної та політико-психологічної) згаданих суб'єктів до участі в цій справі. Так, процес підготовки громадян до участі в процесі націєтворення може охоплювати систему традиційних навчально-виховних практик і психодидактичних прийомів у поєднанні з компетентнісним підходом (В. І. Луговий, О. Я. Савченко та ін.), а також із сутнісним критерієм оцінювання готовності громадян до спільної націєтворчої діяльності.

Для реалізації проекту націєтворення органи державної влади можуть вдаватися, зокрема, до розроблення та ухвалення відповідних законодавчих актів, організації референдумів, громадських слухань, мітингів, демонстрацій, ток-шоу в ЗМК, виготовлення та поширення агітаційно-пропагандистських матеріалів, проведення зустрічей з громадськістю тощо. При цьому якщо процес формування та актуалізації мотивів націєтворення спирається на принцип бажаності, то змістове наповнення згаданих вище засобів націєтворення здійснюється відповідно до принципів необхідності, який в ідеалі не передбачає застосування насилля, а лише аргументоване доведення того, що для досягнення цієї мети необхідний саме цей засіб, саме такий спосіб чи шлях.

Якщо йдеться про першу спробу націєтворення, то вибір засобів залежить, зокрема, від того, чи є ця активність проявом свободи «від» чи свободи «для», є спричиненою іззовні («Мене змушують») чи такою, що здійснюється на добровільній основі

(«Я повинен»). Якщо це активність вимушена, то її суб'єкти, здебільшого навіть не усвідомлюючи цього, намагатимуться зекономити сили, обрати найпростіші засоби, найкоротші шляхи, аби якнайшвидше зробити те, чого робити не хочеться. Яскравим історичним прикладом прояву активності у форматі свободи «від» є лудизм – форма стихійних протестів робітників у першій чверті ХІХ ст. проти запровадження машин під час промислової революції в Англії. Інша річ, коли виконавець проєкту націєтворення є його автором чи співавтором і щиро зацікавлений в отриманні позитивного результату. Тут можна очікувати не просто прояву ретельності, відповідальності у виборі засобів, потрібних для досягнення поставленої мети, але їх удосконалення і навіть створення нових, досі не застосовуваних засобів націєтворчої діяльності.

Нарешті, так само, як і у випадку формування та актуалізації у групового суб'єкта мотивації націєтворення, а також здійснення ним відповідного цілепокладання, належить визначити соціально-психологічний механізм, на основі якого має відбуватися вибір шляхів, способів і засобів процесу націєтворення та їх узгодження між його суб'єктами. Так, якщо процес цілепокладання вибудовується на основі психології «вільного хотіння», то процес вибору шляхів, способів і засобів націєтворення свою психологічну основу знаходить у психології «необхідності». Тобто, щоб утворити націю, колективний суб'єкт повинен, зобов'язаний вчинити так-то і так-то, зробити те-то і те-то, незалежно від того, хочеться це йому чи не хочеться. З огляду на сказане вище має йтися про застосування в даному випадку як базового соціально-психологічного механізму *вимоги*. А вимагається, по-перше, дотримання максимально можливої відповідності обраних шляхів, способів і засобів діяльності націєтворення її меті, по-друге – узгодження їх вибору і процедури запровадження між тими, хто входить до складу колективного суб'єкта націєтворення, а по-третє, як зазначалося, – визнання хибною думки про те, що мета може виправдовувати засоби. Так, між «поміrkованими» і «радикальними» націоналістами може бути досягнутий компроміс щодо такої цінності, як нація, спостерігатися однакове прагнення її найшвидшої побудови і водночас виявлятися принципова незгода з приводу тих засобів, способів і шляхів, за допомогою яких можна здійснювати чи активізувати процес націєтворення. Якщо перші можуть пропонувати проведення

широкомасштабної агітаційно-пропагандистської роботи, більш ефективно використання ЗМК, оновлення змісту основних положень програми партії, активний контакт з народом тощо, то другі, зокрема так звані ультраправі, можуть виявляти готовність до агресивних, насильницьких дій, до здійснення терористичних акцій, руйнування об'єктів культури (вандалізм) і при цьому не мати жодних сумнівів з приводу того, що їхні цілі дають їм право діяти всупереч моральним нормам і законам людського співбуття.

Якщо соціально-психологічний механізм переконування логічно віднести до категорії пропозитивних механізмів, за допомогою яких один суб'єкт, спираючись на аргументи, пропонує іншому прийняти ту чи іншу інформацію, то вимогу слід вважати механізмом прескриптивним, таким що передбачає обґрунтування необхідності такого прийняття. При цьому не слід ототожнювати поняття «вимагати» і «змушувати», оскільки останнє не передбачає як обов'язкове апелювання до здорового глузду, аргументування чи умовляння. Крім того, соціально-психологічний механізм вимоги передбачає таку взаємодію двох і більше суб'єктів, у якій її ініціатор має піклуватися про те, щоб його реципієнти виявляли критичність і зацікавленість, намагалися з'ясувати сутність того, що вимагається, тобто зрозуміти, чому для досягнення цієї мети вимагається застосувати саме ці, а не якісь інші засоби націєтворення.

Якщо звернутися до словників, то виявиться, що поняття «вимога» охоплює чимало різних значень. У якомусь розумінні воно асоціюється з проханням, коли, наприклад, ідеться про «зупинку на вимогу». Це означає, що я можу висловити у формі прохання до водія відому і мені, і йому вимогу, згідно з якою він зобов'язаний зупинити таксі там, де мені потрібно, рахуючись, звичайно, також і насамперед з вимогами більш високого рангу, зокрема правилами дорожнього руху.

В іншому випадку слово «вимога» може набувати значення претензії як своєрідної реакції суб'єкта А на те, що суб'єкт Б не дотримується якихось норм, правил, законів, не розуміє, що прохання він повинен сприймати як вимогу, нехтує нагадуваннями про його обов'язки, зловживає терпінням тощо.

Поняття «вимоги» вживається у розумінні «виклики». Так, словосполучення «вимоги часу» означає майже те саме, що й

«виклики часу». Хіба що перше з них має дещо більший зобов'язувальний відтінок.

Слово «вимога» використовується навіть у розумінні певного документа, який щось дозволяє чи забороняє. Мається на увазі щось на зразок «вимоги до перевезень».

Цікаво порівняти значення однокорених слів, з якими пов'язане слово «вимога» в українській мові і слово «требование» – у російській. Так, якщо в останній слово «требование» перегукується зі словом «потребность», то в українській мові «вимога», з одного боку, асоціюється з дієсловом «могти», а в значенні «вимагати» – з певного роду примусом, що знаходить для себе мотивацію, підставу і виправдання в об'єктивній необхідності чи встановлених домовленостях, визнаних і затверджених законах, постановах, указах, нормах, правилах, розпорядженнях, рішеннях тощо. До речі, в англійській мові слово «вимога» перекладається як «demand». Водночас «настійлива вимога» перекладається як «strong requirement», тобто «настійлива потреба», або ж «настійлива необхідність».

Дієслово «вимагати» має синонімами такі дієслова, як «домагатися» і «наполягати». Домагатися означає прагнути чогось і цілеспрямовано реалізувати це своє прагнення, долаючи перешкоди, пов'язані з тим, що хтось або щось заважає нам діяти відповідно до чинних вимог, як ми їх собі розуміємо. У російській мові слову «домагатися» відповідають слова «притязать» и «добиваться». Наполягати – значить відстоювати свою думку в суперечці чи дискусії з іншими, апелюючи до того, що вимагається. Тому наполегливою вважається людина, яка активно діє, аби досягти своєї мети, апелюючи до певної вимоги, тобто об'єктивної необхідності здійснити задумане.

Ці психолінгвістичні конкретизації та уточнення дають змогу глибше осягнути об'єктивно-примусовий характер вимоги, що протистоїть уявленню про сваволю, коли хтось намагається одноосібно узурпувати роль джерела і носія вимог, уподібнюючись тому ватажку, який встановлює свої закони, не рахуючись з думкою інших, підміняючи таким чином об'єктивну необхідність суб'єктивною. Коли ж стає очевидним, що встановлені в такий спосіб вимоги не відповідають життєвим інтересам людей, виникають підстави для того, щоб означити цей феномен простонародним словом «самоуправство».

Інше значення має поняття «вимоглива» (або, навпаки, «невимоглива») людина. Вимогливою є та, яка послідовно вимагає від себе та інших дотримання певних законів, норм, правил, які визнані і прийняті більшістю, затверджені офіційними органами тощо. Якщо ж людина надто чи неадекватно вимоглива, про неї говорять як про прискіпливу.

Досить близьким до слова «вимогливий» є слово «вибагливий». Вибаглива людина є також вимогливою, але до цього може додаватися певний синонімічний відтінок, виражений словами «забагливий», «перебірливий», «вередливий», «бридливий», «гидливий» тощо.

У випадку зниження вимог, нехтування чинними вимогами вживають слово «потурання». Потурати іншим чи собі означає керуватися суб'єктивними, індивідуальними мотивами, діяти за власним сценарієм, не переймаючись тим, що ці дії не узгоджені з чинними нормами і традиціями, тобто можуть зачіпати інтереси більшості інших людей.

Коли намагаються підкреслити таку рису людини, як вимогливість до себе, до своєї справи, говорять про педантичність, скрупульозність, старанність тощо.

Які бувають вимоги і що з ними можна робити?

Так, вимоги можуть бути суворими і пом'якшеними, настійливими, серйозними, великими і не дуже. З ними можна погоджуватись або не погоджуватись, їх можна виконувати або не виконувати. Нарешті, їх можна ставити, висувати, пред'являти, і тоді йтиметься про відповідний соціально-психологічний механізм впливу людини на людину.

Розглядаючи цей механізм впливу, відразу спробуємо розвести два значення поняття «вимагання» – нейтральне і негативне. У нейтральному розумінні вимагання означає пред'явлення вимог з боку одного суб'єкта іншому. Негативне значення цього слова відповідає російському слову «вымогательство», що визначається юристами як різновид злочинного діяння. Прикладом тут може бути ситуація, коли один суб'єкт звертається до іншого з якоюсь необґрунтованою чи завищеною вимогою, вдається до погроз, намагаючись дістати якусь для себе вигоду.

Висунути, пред'явити, поставити вимоги означає своєрідну форму впливу, психологічним наслідком якої є усвідомлення

об'єктом цього впливу об'єктивної необхідності діяти певним чином, якщо він хоче досягти якоїсь своєї чи спільної з іншими мети. Визнання такої необхідності перетворює вимогу у внутрішній обов'язок. Коли ж про цей свій обов'язок людина сповіщає іншим, останній переходить у зобов'язання.

Що конкретно повинен робити суб'єкт, який висуває, ставить, пред'являє вимоги? Так, можна виголосити перелік вимог чи запропонувати їх об'єкту впливу в письмовій формі. Але перехід вимог у зобов'язання може відбутися тільки в тому разі, якщо останній їх зрозуміє, визнає необхідними для себе.

Якщо у випадку застосування механізму переконування суб'єкт впливу пропонував його об'єкту аргументи на користь істинності і значущості (бажаності) для нього того, що пропонується, то у випадку вимагання, пред'явлення вимог суб'єкт повинен довести об'єкту впливу їх обов'язковість, об'єктивну необхідність як для всіх, так і особисто для нього.

Інакше кажучи, певна мета вимагає для своєї реалізації відповідних засобів, способів, шляхів – і тут немає ніякого насильства. Недарма класики від філософії визначали свободу як усвідомлену необхідність. Знову ж таки, хотіти, прагнути чогось і відчувати, усвідомлювати свій обов'язок – дві великі психологічні різниці. Тому, щоб отримати той чи той ефект, слід застосовувати відповідні соціально-психологічні механізми впливу: у першому випадку – переконування, у другому – висунення вимог, або вимагання.

Оскільки йдеться про народ як колективний суб'єкт націєтворення, то в цьому випадку постає питання про його інструментальну компетентність, тобто здатність обирати, виробляти й ефективно застосовувати засоби, які найбільше відповідають поставленим цілям діяльності, а також моральним і юридичним нормам. І тут ми стикаємося з двома основними проблемами. Сутність першої полягає в тому, що не всі з тих, хто бере активну участь у процесі націєтворення, відповідають вимогам інструментальної компетентності та креативності. Сутність другої пов'язана з необхідністю узгодження позицій між різними учасниками процесу націєтворення під час пошуку відповіді на інструментальні питання на зразок: «Якими засобами і в який спосіб спільними зусиллями можна найкраще досягнути поставленої мети?». Щоб ефективно

роз'язувати ці та подібні проблеми, розроблена нами концептуальна модель передбачає запровадження служби соціально-психологічного супроводу діяльності колективного суб'єкта націєтворення, укомплектованої спеціалістами в галузі практичної соціальної психології. Слід також звернути увагу на те, що інструментальна некомпетентність може бути спровокована низьким рівнем обізнаності щодо питань націєтворення, нерозвиненістю відповідної мотивації, а також браком належного досвіду спільної суб'єктно-вчинкової активності.

У цьому тексті ми неодноразово вживали поняття «засіб», «спосіб», «шлях», оскільки, на нашу думку, вони, як кожне окремо, так і в їх взаємозв'язку, мають право на місце саме в інструментальному блоці структури націєтворення. Спробуймо конкретизувати цю думку на прикладі унікального досвіду становлення націй у Латинській Америці, представленому в монографії сучасного українського філософа П. І. Гнатенка, яку останній присвятив дослідженню національної ідентичності [79]. Ідеться про те, що, звільнившись від колоніального ярма, народи країн Латинської Америки постали перед проблемою визначення своєї національної ідентичності, на становлення якої суттєво вплинули іспанські і португальські носії західноєвропейської культури. Отож, аби стати нацією, філософська еліта запропонувала як засіб розв'язання зазначеної проблеми щось подібне до принципу чи механізму абсолютного забуття (на відміну від діалектичного заперечення заперечення) історії життя свого народу як самобутнього, ні на кого не схожого національного утворення.

Аналізуючи відповідні теорії, П. І. Гнатенко доходить такого висновку: «Сутність буття латиноамериканців і специфічний характер діалектики нібито виявляється в тому, що мешканці Латинської Америки живуть лише теперішнім, не заглиблюючись в історичний досвід минулого, не спираючись на нього, ігноруючи традиції, які склалися в минулому... Ідеться про заперечення свого минулого, власної історії як чогось чужинного, неавтентичного природі американської людини» [80]. Тут можна спостерігати те, як *засіб* (абсолютне забуття) переходить у *спосіб* розв'язання суперечності, пов'язаної з визначенням своєї національної ідентичності, а останній – у своєрідний *шлях* націєтворення, яким нібито мають прямувати народи Латинської Америки. До речі,

відомий латиноамериканський філософ Л. Сеа оцінює як безуспішну «спробу повного перекреслювання минулого, наче його ніколи не було, повного його забуття» [81].

Якщо націєтворення розглядати як процес і результат стихійної активності народних мас, то питання свідомого вибору засобів, необхідних і достатніх для творення нації, виглядає у психологічному розумінні дещо некоректним, принаймні допоки не починається процес облаштування трибун і допоки на них не утворюють чергу претенденти на лідерство. Адже вибір засобів, як і визначення цілей чи прийняття рішень, є структурно-функціональними одиницями діяльності, а остання неможлива поза відповідними формами активності людини і людської спільноти. Проте якщо визнати факт існування суб'єктного і об'єктного форматів націєтворення, то виникає проблема їх узгодження, що вимагає спеціальної уваги дослідників.

Саме з ініціативною науковою (розроблення проєкту націєтворення, формулювання національної ідеї тощо), просвітницькою, організаційною, мобілізаційною та іншою активністю еліт пов'язується уявлення про суб'єктний інструментальний формат націєтворчого процесу. Тобто еліту розглядають як своєрідний суб'єкт-засіб націєтворення в руках суспільства як колективного суб'єкта. Водночас звертає на себе увагу те, що нинішня українська «еліта», принаймні поки що, не має такого авторитету і рівня довіри з боку народу, щоб очолити цей процес. Скоріше навпаки – намагається використувати свій народ, його націєтворчі інтенції і потенції як засіб у боротьбі за владу, гроші і славу. У цьому плані втішити може хіба що здатність народу до самоорганізації (сам для себе є і метою, і засобом) та протистояння «владі» у формі громадянського суспільства.

Процес націєтворення може мати різні цілі: первинне формування нації, національне відродження, подальшу розбудову нації чи її перебудову, тож відповідним чином має вирішуватися питання щодо шляхів, засобів та способів їх досягнення. Різні соціально-психологічні засоби і способи застосовуються залежно від того, чи є цей процес захисною реакцією спільноти на ті або інші загрози, чи він викликаний прагненням народу до досконалості і розвитку, бажанням утвердитися та реалізуватися у своїй унікальності, відбутися як нація тощо. Різні за змістом і формою

засоби націєтворення слід застосовувати у виховній, агітаційній, пропагандистській роботі з мешканцями міст і сіл, політиками і бізнесменами, вчителями, науковцями і військовослужбовцями, а також із чоловіками і жінками, багатими і бідними людьми тощо.

Якщо метою творення нації як більш високого, порівняно з народом, рівня розвитку соціальної спільноти, як колективного суб'єкта, готового до вчинку самопожертви заради збереження свободи і незалежності, утвердження і розвитку своєї соціально-психологічної унікальності, то, відповідно, вибір засобів має здійснюватися на суб'єктно-вчинковій критеріальній основі.

Отже, у цьому підрозділі презентовано результати чергового етапу соціально-психологічного дослідження проблеми націєтворення, а саме її інструментального аспекту. Обґрунтовано думку щодо необхідності розрізнення об'єктно-поведінкового і суб'єктно-вчинкового способів участі громадян у процесі націєтворення. При цьому саме з останнім пов'язується можливість свідомого підпорядкування вибору засобів націєтворення його ціннісно-цільовому проекту. Звернуто увагу на небезпеку, спричинену невідповідністю засобів цілям націєтворення, зорієнтованістю його суб'єктів на аморальну, а часом навіть злочинну диспозицію на зразок «Мета виправдовує засоби» тощо. Підкреслено неоднозначність уявлень спеціалістів щодо еліти як засобу націєтворення в руках спільноти, зокрема коли йдеться про сьогоднішню самопроголошену українську еліту, а не духовних лідерів, які користуються справжнім авторитетом і довірою серед громадян. Зауважено, що асоціацію із суб'єктним підходом викликає заява конструктивістів про те, що нація є продуктом застосування такого знаряддя, як творча уява. (Однак дещо бентежать запевняння, що поза цією уявою нація реально не існує). Висловлено думку про те, що базовим соціально-психологічним механізмом, який слід покласти в основу процесу вибору засобів досягнення мети й узгодження цього вибору між членами спільноти як групового суб'єкта націєтворення, є механізм вимоги.

Проведене дослідження підтверджує наукову евристичність суб'єктно-вчинкової концептуалізації соціально-психологічних уявлень про інструментальну складову структури націєтворення.

2.4. Блок прийняття рішення про перехід до практичних дій

Реальність, а з нею й успішність процесу перетворення народу в націю залежить не тільки від мотивації [82] та компетентності [83] залучених до участі в ньому суб'єктів, а й від цілої низки інших індивідуально- і соціально-психологічних чинників. Зокрема, слід говорити про історію попередніх спроб націєтворення та їх рефлексію, про економічний стан і політичну ситуацію в країні, про довіру народу до своєї влади, про рівень культури та ініціативність духовної еліти.

Аналізуючи генезу процесу націєтворення, Г. В. Касьянов слідом за Е. Гелнером наголошує на тому, що виникнення націй і націоналізму – це не фатальна закономірність (як стверджують націоналістичні мислителі), а значною мірою випадковість, наслідок збігу цілої низки суб'єктивних та об'єктивних чинників, причому суб'єктивні чинники можуть переважати [84]. Чи не тому, розглядаючи економічні чинники становлення націй, дослідник фактично переходить до чинників психологічних. Ідеться про те, що при переході від феодального до капіталістичного способу виробництва і розподілу благ, який пов'язують також із початком епохи модерну, унаслідок «нерівномірного» розвитку і поділу країн на передові й відсталі виникає опір останніх першим, який і стимулює процес їх перетворення в нації. Тобто не самі по собі негативні економічні та політичні чинники (експлуатація, пригноблення, ошуканство, геноцид, незаконна анексія територій тощо) зумовлюють об'єднання народних мас у націю, а їхні соціально-психологічні наслідки – природна захисна реакція згуртування, мобілізації, готовність до спільної боротьби за свободу, незалежність, право на самовизначення тощо. При цьому найбільш очевидною і значущою для всіх ознакою, на основі якої народ міг укріпитися в переживанні почуття «Ми» і протистояти різним «Вони», є ознака належності всіх і кожного до певної етнокультурної спільноти, яка консолідується і з часом перетворюється в націю.

На процес націєтворення суттєво впливають міжнародна ситуація, міжнародний статус і зовнішня політика держави. Так, наявність внутрішніх або (і) зовнішніх загроз територіальній

цілісності, економічній і політичній незалежності, загроз існуванню держави загалом може стимулювати процес націстворення, але й провокувати водночас розчленування громадян на тих, хто готовий боротися за цілісність і незалежність; тих, хто, аби уберегтися від небезпеки, виїде жити за кордон; тих, чия «хата скраю», і тих, хто більш чи менш відверто й відкрито буде готовий підтримати дії агресора. Пробудити активність суспільної свідомості, зокрема її етнокультурної складової, можуть антинародні ініціативи з боку владних структур. Крім того, ситуація у внутрішньому і зовнішньому просторах постійно змінюється, і все це разом суттєво впливає на прийняття рішень щодо переходу від ідеї, задуму, проекту націстворення до діяльності, спрямованої на практичне досягнення поставленої мети обраними засобами. Тут доречно згадати приписувану Ульянову-Леніну відому політичну сентенцію щодо найбільш відповідного моменту для захоплення влади під час революції 1917 року: «Учора було зарано, завтра буде запізно, треба брати сьогодні». Більш конкретну історію походження цього вислову подибуємо у відомій книзі Джона Ріда «Десять днів, що потрясли світ». Як стверджує письменник, 21 жовтня Ленін наполягав на тому, що 24 жовтня буде занадто рано діяти: «Для повстання потрібна всеросійська основа, а 24-го не всі ще делегати на з'їзд прибудуть. З другого боку, 26 жовтня буде занадто пізно діяти: до цього часу з'їзд організується, а великим організованим зборам важко буде вдатися до швидких і рішучих заходів. Ми повинні діяти 25 жовтня – у день відкриття з'їзду, так щоб ми могли сказати йому: “Ось влада! Що ви з нею зробите?”» [85].

Отже, перехід від визначення мети і засобів її досягнення до практичної реалізації задуманого вимагає з'ясування всіх «за» і «проти», тобто критичної оцінки позитивних моментів, а також не тільки наявних, а й можливих зовнішніх і внутрішніх загроз. Для розв'язання таких проблем людство винайшло чимало різних технологій, зокрема соціальне прогнозування. «Інтерес суспільства до соціального прогнозування історично пов'язаний зі спробами передбачення настання тих або інших подій в умовах глобальних воєн і локальних воєнних конфліктів, економічних і політичних потрясінь, якими була насичена вся світова історія ХХ ст. У наш час, що характеризується величезним і безперервно зростаючим динамізмом соціально-політичних, економічних, науково-технічних,

ідеологічних та інших змін, наукове передбачення майбутнього набуло винятково важливого, часто глобального значення. Нині перед ученими і практиками постає необхідність усвідомити можливості впливу людини на розвиток суспільства, світу в цілому, уточнити співвідношення об'єктивних процесів, з одного боку, людського впливу на них – з другого. Від цього залежить концептуальне бачення майбутнього, його прогнозування: або це лише позначення тенденцій, що розвиваються, і передбачуваний на їх основі прогноз, або це прогноз з урахуванням можливостей і необхідності впливу людини на тенденції розвитку, що позначилися, відповідно до сучасних переконань [86].

Проте нереально передбачити все, що може трапитися в майбутньому. Адже рішення про перехід до практичної реалізації того чи іншого соціально-політичного проекту так чи інакше містить у собі елементи стихійності, непрогнозованості, некерованості, що може породжувати нерішучість, неупевненість у його досконалості, доречності, своєчасності та успішності. Крім того, самій спільноті та її духовній еліті можуть бути властиві такі психологічні ознаки, що сформувалися і закріпилися після низки невдалих спроб організації та здійснення процесу розбудови нації.

Саме неможливість усе передбачити, спрогнозувати, прорахувати всі нюанси ситуації переходу від задуму до його практичної реалізації створює психологічні передумови для виникнення такого психологічного феномену, як віра, і такого соціально-психологічного чинника, як довіра людини до людини, людини до групи і групи до окремої людини. Тобто, оскільки людина в принципі нездатна заздалегідь передбачити всі можливі зміни ситуації в майбутньому, але при цьому повинна діяти, вона, спираючись на свій власний досвід, досвід інших людей, вдаючись до інтуїції, обирає для себе – вірити або не вірити в те, що все буде добре, а також у те, чи довіряти думкам значущих інших, зокрема тих, кого вона вважає для себе лідерами.

Не виключено, що попередні спроби націєтворення в Україні мали нестійкий ефект саме через недостатню авторитетність для народу його духовних лідерів. Так, є думка, що Гетьман України Павло Скоропадський не користувався довірою з боку широких народних мас і насамперед з боку тих, хто відстоював її право на незалежність, на побудову самостійної національної держави,

оскільки схилявся до ідеї федералізації, згідно з якою Україні відводилося місце одного із членів федерації під загальним російським політичним дахом.

Ось чому в структурі націєтворення як різновиду соціально-психологічної діяльності колективного суб'єкта доцільно і логічно виокремити окремий функціональний блок, що передбачає спеціальне відпрацювання цим суб'єктом процесу прийняття рішення про перехід до практичного плану реалізації задуму, ідеї, проекту розбудови нації. При цьому слід мати на увазі можливість цілої низки психологічних втрат, зокрема через нездатність визначити і врахувати те, наскільки ситуація є сприятливою для такого переходу.

Зрозуміло, що для реалізації масштабних соціальних проєктів, зокрема проєкту націєтворення, важливо, щоб відповідне рішення було усвідомлено прийняте як духовною елітою, політичними лідерами, націєтворчою інтелігенцією, громадськими активістами, так і більшістю народу. А таке прийняття, як було зазначено вище, залежить від нашої здатності спрогнозувати, передбачити розвиток подій після того, як ми вирішимо перейти до практичного виконання задуманого. Ще має значення те, наскільки ми досвідчені, рішучі, схильні до ризику, упевнені у своїх силах, а також наскільки можемо довіряти одне одному і нашим лідерам у спільній справі. Ще одна, власне соціально-психологічна, проблема полягає в тому, що кожна людина і група оцінюють ситуацію по-своєму і, відповідно, займають різне місце на шкалі рішучості, а також можуть змінювати свій стан під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. Це ускладнює чи навіть робить неможливим прийняття спільного рішення про перехід до практичних дій. Напевно, можна знайти чимало прикладів, коли команда програє змагання, виявляючи невпевненість чи самовпевненість. Тому, у цьому разі колективному суб'єктові націєтворення, потрібна допомога з боку соціально-психологічної служби, завдання якої полягає в тому, щоб допомогти більш точно передбачити розвиток подій, визначити рівень ризику, укріпити впевненість і рішучість учасників проєкту. При цьому важливо в основу розроблення та застосування формувальних, профілактичних, корекційних, розвивальних практик покласти соціально-психологічний механізм, який найбільш придатний для розв'язання зазначених проблем. Що це має бути за механізм?

Чи може ним бути механізм переконування? Напевно, що ні, оскільки довести можна те, що відбулося в минулому, певним чином – те, що відбувається тут і тепер. Використовувати ж переконування щодо майбутнього – справа абсолютно невдячна. Тим більше, що в такому випадку кажуть не «Я переконаний, що все буде добре», а «Я вірю, що все буде добре». Не допоможе тут і будь-який прескриптивний механізм, оскільки не можна змусити людину чи спільноту повірити в те, як саме їхнє життя складатиметься в майбутньому. Утім, така дивна здатність властива соціально-психологічному механізму навіювання (сугестії).

Феноменологія навіювання широко представлена в спеціальній, науково-популярній і художній літературі. Коли ми комусь щось радимо або умовляємо щось не робити і людина прислухається до нашої поради й робить це навіть усупереч своєму досвіду, не заперечуючи, не вимагаючи аргументів і пояснень, тільки тому, що довіряє нам, визнає наш авторитет, ідеться про дію соціально-психологічного механізму навіювання.

Чому так може бути? Тут варто звернутися до історії питання. Натовп, подибуємо у З. Фрейда, як історичний феномен завжди утворювався з появою «ватажка». Останній мав над натовпом нічим не обмежену владу, а секрет її полягав у тому, що інші бачили в ньому всі найкращі риси, якими б хотіли володіти самі: мужність, силу, стійкість, волю до боротьби і перемоги. Тобто він був для них їхнім власним «Я» – ідеалом. Отже, усе, що б він не говорив і не робив, викликало довіру. А це, власне, і є механізм навіювання [87].

На відміну від переконування соціально-психологічний механізм навіювання не потребує аргументації на користь істинності і значущості для об'єкта впливу того, що йому пропонується, не передбачає критичного ставлення до інформації, яка пропонується. Навіювання, писав свого часу В. М. Бехтерев, діє шляхом безпосереднього прищеплення психологічних станів, тобто ідей, почувань, відчуттів, не вимагаючи взагалі ніяких доказів і не потребуючи логіки [88].

У соціальній психології навіювання розглядають переважно у двох площинах: як стихійний компонент повсякденного спілкування і як спеціально організований різновид комунікативного впливу, що використовується в засобах масової комунікації, моді, рекламі тощо.

Оригінальну теорію, де ключовими поняттями є «сугестія», «контрсугестія» і «контрконтрсугестія», запропонував свого часу Б. Ф. Поршнев [89]. Він пов'язує сугестію з довірою до інформації, яку передає комунікатор, з поступливістю конкретної людини перед зовнішніми обставинами, із залежністю людини від примусової сили колективних дій та уявлень, із засобом інтеграції групи, збереженням усталених звичаїв. Контрсугестія, навпаки, пов'язана з недовірою до інформації, непокорюю, вона зумовлює народження внутрішнього світу, незалежності особистості, є знаряддям здійснення змін у суспільстві. Єдність дії механізмів сугестії і контрсугестії, на думку дослідника, є необхідною підставою розвитку людини.

Погоджуючись із Б. Ф. Поршневим щодо правомірності, значущості і цінності в генезисі історичного процесу запропонованої ним концепції взаємодії сугестії і контрсугестії, Б. Д. Паригін полемізує з автором щодо питання про природу і сутність самого феномену навіювання. Зокрема, дослідник не цілком погоджується з Б. Ф. Поршневим, який розглядає навіювання як різновид або один з типів зараження поряд з наслідуванням. Б. Д. Паригін стверджує, що хоча між зараженням і навіюванням є багато схожого (вони є способами групової інтеграції, об'єднання спільноти в одне ціле шляхом створення загального психічного стану, що потім переростає в спільну групову й масову діяльність; для цих двох феноменів характерний високий рівень взаємовпливу один на одного), однак не варто робити висновок про те, що навіювання являє собою лише різновид зараження [90].

Саме про навіювання йдеться, коли суб'єкт впливу апелює до таких соціальних стереотипів, як-от: «думка літньої людини більше заслуговує на увагу, ніж думка молоді людини», «запевненням визнаного спеціаліста можна довіряти», «думка, з якою погоджується більшість, зазвичай правильна» тощо. Ці та схожі на них твердження знімають необхідність детального і поглибленого аналізу повідомлення, закладеного у впливі. Відповідальність за такий аналіз об'єкт впливу перекладає на його джерело, звичайно в тому разі, якщо це джерело є авторитетним і викликає довіру. Чим вищий рівень довіри до джерела впливу, тим легше й ефективніше діє навіювання.

Першою умовою виникнення довіри однієї людини до іншої, а також до ЗМК, влади тощо є власний досвід взаємодії з відповідним суб'єктом впливу. Друга умова – ставлення до цього суб'єкта представників референтної групи або авторитетних людей. Третя умова – симпатія, позитивне емоційне ставлення до суб'єкта впливу: «Я йому довіряю, вірю, тому що він мені подобається». Проте інформація, отримана таким чином, не може перетворитися в переконання, оскільки вона не пройшла етап аргументації і процедуру доведення. Тут не було, власне, боротьби переконань, у якій об'єкт не просто отримує, а звіряє чи відстоює свою власну позицію в дискусії із суб'єктом впливу або ж у суперечці із самим собою.

Як бачимо, у випадку навіювання діє інший механізм: замість аргументації і доведення – порада, рекомендація, авторитетна думка і навіть умовляння. Відтак, застосовуючи навіювання, слід очікувати відповідного психологічного ефекту – не переконаності, а віри, упевненості в істинності, правдивості, корисності інформації, що пропонується.

Особливо ефективним є вплив навіювання на індивіда в натовпі, юрбі. Досить гостро з цього приводу висловлювався К. Юнг: «У натовпі якості, якими хтось володіє, примножуються, накопичуються і починають переважати для натовпу загалом. Не всякий володіє чеснотами, але всякий є носієм низьких, тваринних інстинктів, відрізняється навіюваністю печерної людини, підозріливістю і злостивістю дикуна. Через це багатомільйонна нація являє собою щось навіть нелюдське. Це ящірка, або крокодил, або вовк» (цит. за: [91]). На думку Г. Лебона, «...зникнення свідомої особистості, зверхність особистості несвідомої, однакове спрямування почуттів та ідей, викликане навіюванням, і прагнення перетворити негайно в дію навіяні ідеї – ось головні риси, що характеризують індивіда в натовпі» [92].

Навіювання може здійснюватися у формі гетеросугестії (вплив іззовні) й аутосугестії (самонавіювання). Розрізняють пряме і непряме, навмисне і ненавмисне навіювання. Пряме навіювання передбачає заклик до певної дії, який передається сугестором як наказ, вказівка, розпорядження. За умови непрямого навіювання зміст інформації подається комунікатором у прихованому, замаскованому вигляді. Для цього використовуються не наказові, а оповідні форми, що призводить до некритичного сприймання

повідомлення. Навмисне навіювання – це цілеспрямований і свідомо організований психологічний вплив, який характеризується тим, що сугестор знає, для чого він його здійснює, кому намагається нав'язати задумане, і відповідно до цього добирає прийоми впливу. Ненавмисне навіювання не ставить, навпаки, якогось певного завдання, проте своїми словами й діями сугестор навіює саме той стан, який спонукав би до відповідного вчинку. У теоретичному аспекті феномен сугестії вивчають зазвичай у тісному зв'язку із проблемами соціальної перцепції.

Джерелом навіювання можуть бути засоби масової комунікації: преса, телебачення, радіо, відео, реклама тощо. Навіювання діє на свідомість і підсвідомість, і саме через це воно може бути небезпечним інструментом маніпулювання поведінкою людини.

За змістом й очікуваним результатом впливу виокремлюють навіювання позитивне і негативне, етичне і неетичне. Навіювання як позитивний, етичний чинник знаходить застосування в багатьох сферах соціальних стосунків. Його використовують як метод активізації групової діяльності – виробничої, навчальної та ін. Відомі широкі можливості застосування навіювання, зокрема гіпнозу, у медицині, психотерапії.

Саме гіпердовіра хворої людини до гіпнотерапевта спонукає її відмовитися майже від усіх захистів і діяти відповідно до його імперативів. Ось наочний приклад гіпнотичного впливу шляхом навіювання, яким користується Анатолій Кашпіровський:

«Ви можете робити, що хочете, – сидіть або рухайтесь, можете слухати мене або ні, можете очі заплющити або розплющити. Сядьте зручно в крісло й розслабтеся. Ви можете думати про щось приємне, згадувати приємні події з вашого життя. Можете взагалі не звертати на мене уваги. Лікування вже почалося. Ви можете спати; якщо не хочете – не спіть, але повіки ваші стають уже важчими. Резервні можливості вашого організму безмежні. Діє не сила лікаря, а ваші власні можливості. Ви зараз розкуті, дихання ваше рівне, серце ваше б'ється рівно й спокійно. Я вам нічого не нав'язую, нічого не навіюю. Ви самі виберете з моїх слів усе те, що вам потрібно. Але навколишнє вам уже не заважає; воно пішло на задній план, розчинилося. Ви можете на якийсь час відволіктися від моїх слів, уваяти себе на березі моря. Вас приємно зігріває сонце, тіло ваше тепле й обважніле. Вам не обов'язково

спати, але це так приємно. Вам так хочеться розслабитися й заснути...» [93].

Тут варто звернути увагу на своєрідну суб'єктно-об'єкту гру гіпнотизера з клієнтом: на словах останньому навіюється думка, що ніхто не збирається його узалежнювати, перетворювати на немічний, беззахисний об'єкт, що він контролює ситуацію і сам здатен дати собі раду. Насправді ж у такий спосіб лікар нейтралізує захисні механізми і занурює клієнта в гіпнотичний сон.

Як зазначав З. Фрейд, за певних обставин моральність маси може бути вищою, ніж моральність окремих індивідів, які її складають, і тільки натовп здатен на найвищу безкорисливість і самопожертву: «...Масова душа здатна на геніальну духовну творчість, як це доводить насамперед мова, також народна пісня, фольклор і т. ін. Крім того, невідомо, скільки мислителів і поетів зобов'язані своїми спонуканими тій масі, в якій вони живуть; можливо, вони є радше виконавцями духовної роботи, в якій одночасно беруть участь інші» [94].

Навіювання нерідко протиставляється переконуванню як щось негативне чомусь позитивному. Спростувати цю думку можна хоча б твердженням про те, що не буває хороших або поганих механізмів. Такими або іншими бувають змісти, тексти, якими ми – люди – оперуємо за допомогою цих механізмів. Добре відомі також психологічні експерименти, коли людям у стані гіпнозу пропонували стати відомими поетами, художниками чи музикантами і, як виявилось, багато хто з них перевершив себе у своїх здібностях. Без навіювання неможливо було б взаємодіяти, наприклад, у ситуаціях, коли для переконування просто немає часу і належних умов, а примус може тільки погіршити справу.

Навіювання можна використовувати не тільки для того, щоб передати адресатові необхідну інформацію і таким чином спонукати його до певної поведінки, а й для того, щоб додати людині впевненості в собі: невпевнена людина, так би мовити, живиться авторитетністю впливової для неї людини і завдяки цьому стає більш сміливою, рішучою. А втім, навіювання може чинити й негативний вплив, що відбувається лише в тому разі, коли воно стає інструментом навмисного і безвідповідального маніпулювання свідомістю індивіда чи групи людей.

Отже, узагальнюючи сказане, звернімо увагу насамперед на таке.

По-перше, переходячи від процесу формування мотивації, визначення мети і засобів її досягнення до практичного виконання задуму, суб'єкт націєтворення повинен силами фахівців організувати процедуру оцінювання того, наскільки ситуація для такого переходу є зрозумілою, сприятливою, безпечною, а також у якому психологічному стані перебувають учасники цього процесу, чи готові вони у своїй більшості до прийняття узгодженого спільного рішення про початок практичної реалізації проєкту творення нації.

По-друге, у разі виявлення у колективного суб'єкта загалом чи у суб'єктів, що входять до його складу, ознак невпевненості в собі, нерішучості чи суттєвої розбіжності суджень щодо ситуації прийняття рішення слід обов'язково дослухатися до думки представників духовної, інтелектуальної, політичної, економічної еліти, до думки досвідчених експертів, які мають справжній авторитет, користуються високою довірою народу. Оскільки навіть останні не можуть знати про майбутнє того, що, як кажуть, відомо одному Богові, то це і є той випадок, коли найбільш ефективно в масштабах народу як колективного суб'єкта націєтворення може спрацювати саме соціально-психологічний механізм навіювання.

Щоправда, і тут ситуація може складатися не так просто і добре, як того хотілося б. Річ у тім, що навіть дуже поважні й авторитетні особи можуть не мирити між собою, бувають нездатними дослухатися до версій, запропонованих іншими людьми, виявляються неготовими долучатися до вироблення спільної думки тощо. У такому випадку залишається сподіватися на те, що народ і його еліта в складній ситуації віднайнуть у собі суб'єктну силу і здатність до спільного вчинку націєтворення.

2.5. Блок практичного націєтворення

Відповідно до розробленої концептуальної моделі основне функціональне навантаження четвертого блоку структури націєтворчої діяльності полягає у виконанні прийнятого рішення про перехід від задуму до його практичного втілення, до досягнення мети діяльності за допомогою обраних засобів, способів і з огляду на те, наскільки внутрішні і зовнішні умови сприяють отриманню позитивного результату.

Психологічна складність переходу від задуму до його практичної реалізації нерідко буває пов'язана з неоднозначністю трактування поняття «практика». Зокрема, воно може набувати різних значень залежно від того, які поняття йому протиставляються. Так, може йтися про науку і практику, а також про теорію і практику. Оскільки поняття «наука» і «теорія» не є тотожними (наука, крім теорії, має методологію, емпіричний формат досліджень тощо), то й поняття «практика» в цих випадках відрізняється за своїм змістом. Словом «практика» може також позначатися, умовно кажучи, зовнішній план активності людини, що передбачає безпосередній контакт зі світом інших суущих. Сьогодні у вітчизняній психології набуло поширення поняття практики в множині («психологічні практики», «життєві практики», «практики життєконструювання», «ігрові практики» тощо), що пояснюється необхідністю більш прагматичного і конструктивного ставлення сучасної людини до світу і до самої себе [95].

У нашому дослідженні не передбачається застосування поняття практики в гносеологічному плані, зокрема як критерію істини, і в його широкому розумінні, що включає в себе процеси теоретизування, проектування, прогнозування, цілепокладання, визначення шляхів, які ведуть до мети, тощо. Ми також не використовуємо це поняття в його вузькому значенні, що асоціюється з уявленням про способи, техніки, компетентності, ті ж таки вміння і навички, потрібні людині, щоб жити і творити у спільному з іншими культурно-комунікативному просторі. У такому разі поняття «практика» означає процес досягнення мети обраними засобами і згідно з прийнятим рішенням, результатом якого має бути

реальний, а не віртуальний продукт, що набуває ознак об'єктивності, тобто певної незалежності від суб'єкта, який його створив. Вдаючись до лексики радянських часів, можна сказати, що практика, в нашому випадку, починається в момент переходу від «слова до діла».

Події останнього часу дали чимало прикладів того, як навіть у питаннях національної безпеки країни «слова» влади можуть розходитися з її «ділами». Так, від самого початку бойових дій на сході України влада ніяк не могла визначитися, війна це чи не війна, а елементарне практичне питання про забезпечення бійців необхідним довгий час залишалося невирішеним. Змінити ситуацію допомогла ініціатива волонтерів – простих людей, які на свій страх і ризик, за власні чи зібрані кошти доставляли на передові позиції бійцям АТО одяг, взуття, білизну, намети, продукти харчування, а також каски, бронежилети, тепловізори тощо.

Ближче до нашої теми, практика може поставати у вигляді реального сприяння процесу перетворення українського соціуму в українську націю з її етно-культурно-політично-державно-громадськими інститутами, яка не може на другий день, місяць чи рік бути ліквідованою рішенням чергової влади, а спроможна й далі еволюціонувати як складна система, здатна до самоорганізації і саморозвитку.

Простим прикладом такої практичної реалізації ідеї націєтворення як ініціативної і цілеспрямованої діяльності можна вважати створення і функціонування в Києві музею «Становлення української нації». Ось як презентують цей проєкт його автори:

«Наш проєкт – це інструмент відродження національної гідності і об'єднання всіх українців, а також вияв вдячності нашим предкам, які боролися за незалежність України.

Цілі і завдання: показати славні сторінки історії нашої нації, в яких прославилися окремі українці і наша нація, щоб усі, хто має предків українців, повірив у себе, відчув справжню гордість, патріотизм і віру в Україну.

Наша мета – підвищення самооцінки українців і зростання їхньої національної свідомості на основі демонстрації успіхів великих предків і позитивних моментів в історії України».*

* Див.: <http://www.gloryukraine.com.ua>

Не викликає сумніву значення цього проєкту для України. Не можна не відмітити наповненість представлених диспозицій такими духовно-психологічними конструктами, як почуття національної гідності, почуття вдячності предкам, які боролися за незалежність України, підвищення самооцінки українців, щоб усі, хто має предків українців, повірив у себе, повірив в Україну.

Водночас вимагає уточнення низка моментів, що стосуються зв'язку практики націєтворення з теорією та ідеологією. Так, виникає запитання, про яких саме «українців» у цьому випадку йдеться. Якщо вчитатися в наведений текст, то складається думка, що йдеться тільки про представників титульної етнічної групи громадян, кожний з яких на запитання відомого тесту «Хто Я?», не замислюючись, відповідає «Я – українець». І в нього не виникає проблем щодо самоідентифікації, адже його діди і прадіди боролися за незалежність України. Але чи вважатиме, що музей створений і для нього, той громадянин України, у якого всі предки або росіяни, або поляки, або татари, проти яких, до речі, предкам українців доводилося навіть воювати? Напевно, і на запитання згаданого вище тесту він дасть сьогодні подвійну відповідь: «Я – громадянин України», але «Я росіянин за походженням».

Отже, відповідно до обраного варіанта розуміння поняття практики в структурі націєтворчої діяльності після блоків: а) мотивації та цілепокладання; б) обрання засобів та способів досягнення мети діяльності і в) прийняття рішення про перехід від «слова» до «діла», своє законне місце займає блок практичної реалізації націєтворчого проєкту.

Специфічною психологічною особливістю цього блоку є готовність і здатність колективного суб'єкта націєтворення виявити цілеспрямованість, старанність, уважність, обов'язковість, дисциплінованість, наполегливість, відповідальність, щоб якісно і у визначений термін виконати заплановане. Однак при цьому слід звернути увагу на ті перепони індивідуально-психологічного і соціально-психологічного характеру, які очікують на учасників цього процесу.

Напевно, не буде психологічним одкровенням для багатьох те, що відносно легше, безпечніше і навіть приємніше теоретизувати, ніж намагатися перетворити суб'єктивне, уявне, умоглядне у фрагмент дійсності, об'єктивної реальності і нести за це справжню відповідальність перед людьми і власним сумлінням. Практичні дії

на відміну від теоретичних викликають реальний спротив з боку об'єктивної реальності, і тим більший, чим ці дії є оригінальнішими, креативнішими або якщо вони не є популярними. Так, ідея будівництва нової, сучасної української нації, а не відродження того, що було, може викликати як повне прийняття, так і повне заперечення з боку якоїсь частини соціуму. Складність практичної виконавської діяльності пов'язана з тим, що її суб'єкт повинен постійно утримувати в голові і при необхідності не тільки актуалізувати інформацію про свою мотивацію і поставлену мету, про віднайдені засоби її досягнення, про ситуацію, що склалася на момент прийняття рішення про перехід до практичних дій, а й вносити потрібні корективи. І ця справа суттєво ускладнюється, якщо суб'єкт – груповий. А ще практичні дії, на відміну від теоретичних, уможлидних, можуть мати незворотний характер.

Одна справа – процес націєтворення, що розгортається спонтанно, стихійно за своїми, тільки йому відомими законами, і принципово інша, коли йдеться про реалізацію спеціально розробленого проєкту – науково обґрунтованого, обговореного в колі духовної еліти та узгодженого з народом через референдум, у якому чітко представлено, хто, коли і як буде перетворювати цей проєкт у спосіб життя конкретного соціуму.

Але що робити, коли учасники націєтворчого процесу, визначившись щодо мети і засобів її досягнення, прийнявши рішення про перехід до практичних дій, ніяк не наважуються розпочати діяти, зволікають або виконують потрібне неохоче, без ентузіазму, марнуючи час, припускаючись помилок тощо? Тут можливі принаймні два варіанти розв'язання проблеми, залежно від причин, що її породжують. Так, не виключено, що у цих громадян не сформувався на належному рівні мотивація націєтворення і переконаність в істинності й значущості особисто для них участі в цьому процесі, не вдалося безпроблемно підпорядкувати вибір засобів поставленій меті й упевнено прийняти рішення щодо переходу до практичних дій. Тому в такому разі буде логічним з'ясувати причину цих моментів, доопрацювати недоопрацьоване і повторити спробу переходу до практичних дій. У випадку, коли й такий крок не дає позитивного результату, цілком доцільним і виправданим є застосування механізму санкціонування. Розгляньмо його соціально-психологічну природу.

Так, у нашому житті виникає чимало ситуацій, коли ні переконування, ні навіювання, ні приклад, ні висунення вимог і навіть умовляння не дають належного ефекту. Людина, яка ще вчора обіцяла дотримуватися домовленостей, у найвідповідальніший момент раптом відмовляється від обіцяного. Тактика санкціонування буває жорсткою, нейтральною, м'якою. Санкціонування може здійснюватися різними способами: створенням прямих чи непрямих перешкод для реалізації намірів однієї зі сторін; невиконанням своїх обов'язків та зобов'язань щодо іншої сторони; загарбанням або утриманням чужого; завданням прямої чи непрямой шкоди майну чи репутації; застосуванням економічного, фізичного і психологічного тиску (погроза, шантаж, компромат, образа, зневага, приниження, нехтування, негативна оцінка, брутальне поводження, маніпулювання тощо). Стратегія і тактика санкціонування передбачають урахування особливостей ситуації, вибір найоптимальнішого моменту, використання знань про слабкі сторони об'єкта впливу тощо [96]. Якщо ж людина своєю бездіяльністю і безвідповідальністю завдала значних збитків практичному виконанню спільної важливої справи та ще й без поважних причин, тоді може йтися про санкцію як міру покарання, встановлену судом.

У кожному суспільстві діють структури, в яких санкціонування є одним із провідних механізмів впливу. Зокрема, це інституції виконання покарань. У силових структурах більша, ніж в інших сферах, необхідність застосування механізму санкціонування. Недарма в армії прижилися вислови на зразок «Накази не обговорюються, а виконуються!». Такі поняття, як «комендантська година», «воєнний стан», «диктаторський режим», також відображають систему впливів, основою яких є санкціонування.

Механізм санкціонування покликаний обслуговувати й забезпечувати здебільшого нормативний бік стосунків – на зразок тих, які пов'язують керівників і підлеглих. Не менш широко санкції застосовують у сфері міжособистісних, неофіційних і неформальних взаємин, зокрема у формі комунікативних обмежень, табувань, переслідувань, обструкцій тощо.

Досліджуючи феномен санкціонування, відомий фахівець у галузі соціальної психології Т. Шибутані зупиняється на такому поясненні його природи. Коли учасники спільної діяльності

утворюють стійку асоціацію, формується організована група. Коли спільні дії повторюються тими самими людьми, шаблон дії фіксується. Фіксуються також обов'язки. Оскільки люди багато чого роблять разом, норми, що регулюють їхні стосунки, об'єднуються в певні системи. Формується якась програма розподілу обов'язків і складаються більш-менш стандартизовані схеми, за якими здійснюється основна діяльність соціальної групи. Одні речі оцінюються вище, ніж інші, і часто превалює спільне розуміння того, що слід вважати добрим, а що – поганим, що – прекрасним, а що – потворним, що є бажаним, а чого треба уникати. У більшості груп є також ієрархія статусів: різні ролі оцінюються з огляду на їхню важливість; діють правила, котрі визначають форму звертання до людей, які займають різні позиції; є правила і процедури введення в групу нових членів і виключення тих, які не вписуються у групу. Коли група існує тривалий час, установлюються норми стосунків з іншими групами. Соціальна структура створює систему норм, виконання яких забезпечує оптимальний режим життя і діяльності групи й кожного її члена. Норми є лише моделями, уявленнями про належну поведінку людей, які виконують ті чи інші ролі. Тому ступінь прояву конформізму залежить від ситуації. Якщо ситуація не дуже напружена, людина може порушувати більшість норм без будь-яких наслідків для себе. Оскільки всі конвенційні норми так чи інакше порушуються, передбачається примус, особливо якщо йдеться про ті норми, які вважаються важливими для існування групи. В усіх організованих групах напрацьовано процедури, за допомогою яких поведінка «грішних» (тих, хто порушує норми) приводиться до норми [97].

У соціальній психології санкції розглядають не лише в контексті покарання, а й заохочення. Тобто вони можуть бути *позитивними* або *негативними*. Тим, хто вписується в експектації групи, виявляє справжню суб'єктність і вчинковість, висловлюється особлива повага, для них не жаліють добрих слів і різного роду заохочень, їм віддають усілякі почесті. Іноді переконавання, навіювання ба навіть залякування нездатні зрушити справу з місця. Виявляється, що для людини більш за все важливо, аби її помітили, визнали, гідно оцінили, відзначили чи підвищили в статусі, тобто застосували до неї позитивні, заохочувальні як формальні, так і неформальні санкції, враховуючи її індивідуальні особливості.

Як уже зазначалося, до послуг механізму санкціонування звертаються здебільшого тоді, коли вичерпано можливості інших механізмів. Так, оскільки для всього цивілізованого світу цілком очевидною є незаконність анексії Криму Росією, а всі зусилля, спрямовані на те, щоб остання визнала свою неправоту, виявилися марними, різні країни світового співтовариства, зокрема США, країни Європейського союзу, а також Україна, змушені були вдаватися до політичних, економічних, правових, морально-психологічних та інших санкцій.

Найчастіше потреба в санкціях виникає в конфліктних та екстремальних ситуаціях. Щоправда, трапляються випадки, коли суб'єкт впливу просто не бажає витратити свої сили і час на переконування та інші способи і тому вдається до санкцій, зокрема до відомого методу «батоба і пряника». Зрозуміло, що зовнішній ефект від такого впливу може бути цілком очевидним і справа може бути зроблена, але при цьому зазвичай залишаються напруженими стосунки між його суб'єктом і об'єктом. Крім того, діяльність, здійснювана під тиском страху чи стимульована переважно зовнішніми санкціями (гроші, слава, влада, привілеї), так чи інакше негативно відбивається на результаті чи принаймні на ставленні до нього, на його оцінці, на бажанні покращити, вдосконалити зроблене. І це правило діє тим жорсткіше, чим більш складною, творчою, унікальною, натхненною має бути спільна робота.

Соціально-психологічний механізм санкціонування необхідний для нормальної діяльності будь-якої соціальної структури. Проте за певних умов, наприклад під час конфліктного протистояння, він може набувати домінуючого значення, витіснити на периферію механізми переконування, навіювання, наслідування, підпорядковувати їх собі. Напевно, саме з механізмом санкціонування, а точніше – з неможливістю його відвертого застосування, слід пов'язувати виникнення та поширення маніпулятивних технологій.

Отже, визначивши соціально-психологічну специфіку механізму санкціонування, спробуємо з'ясувати основні проблеми та умови його застосування в процесі націєтворення. Зрозуміло, що пошук таких проблемних моментів логічно здійснювати в зонах можливих і реальних конфліктів, зокрема і насамперед конфліктів між цінностями і домаганнями, правами і обов'язками титульного етносу

та інших етнокультурних угруповань. Так, це може бути соціально-психологічна напруженість, спровокована питаннями про власну історію українського народу, про статус російської мови і російськомовних громадян у сучасній Україні, що періодично виникала і, не виключено, буде ще не раз виникати в її політичному житті. І саме як протидія пануванню в українському радіоєфірі російськомовних передач, російськомовної пісенної продукції тощо органами української влади було введено відповідні обмежувальні санкції. Саме як санкції, що мають націєтворчу спрямованість і покликані відновити етнокультурну справедливість, слід сприймати представлені в Законі «Про освіту», ухваленому Верховною Радою України 5 вересня 2018 р., нововведення, згідно з якими навчатися мовою національних меншин в українських середніх школах можна буде з першого по четвертий клас. А вже з п'ятого класу викладання в усіх школах України має вестися лише українською, а мова національної меншини може викладатися лише як один із предметів.

Свого роду масові неформальні санкції можна було спостерігати з боку українських водіїв, які, не змовляючись, бойкотували російські АЗС, незважаючи навіть на відносно низькі там ціни за пальне.

Запроваджуючи санкції, у практиці націєтворення особливу увагу слід звертати на залежність їхньої ефективності від того, наскільки враховуються особливості об'єкта впливу і ситуації, у якій цей вплив здійснюється. Тобто як перевищення міри санкціонування, так і її недостатність може викликати реакції, протилежні очікуваним, а саме: тотальний психологічний захист, наступальну агресію чи повну байдужість, коли санкції просто не діють. Крім того, у випадку залучення громадян до процесу націєтворення бажано віддавати перевагу позитивним, заохочувальним санкціям, оскільки примус у такій справі є психологічно недоречний і навіть шкідливий. Певний позитивний ефект можна отримати від запровадження санкцій, якщо їхню дію підсилювати впливом переконування, навіювання, яскравого прикладу для наслідування тощо. Але при цьому важливо не підміняти механізм санкціонування якимось іншим, не знижувати рівень його прескриптивності щодо якості і своєчасності практичного виконання прийнятих рішень.

Отже, у цьому підрозділі представлено результати дослідження особливостей функціонування четвертого блоку структури

діяльності націєтворення, що передбачає практичну реалізацію відповідного проєкту. На відміну від традиційного розуміння поняття практики як критерію істини і новітніх інструментально орієнтованих уявлень про життєві, ігрові, психологічні практики, практики життєконструювання, у представленій нами роботі цим поняттям позначається процес досягнення мети обраними засобами і згідно з прийнятим рішенням, результатом якого має бути реальний, а не умоглядний продукт, що набуває ознак об'єктивності, тобто певної незалежності від суб'єкта. З'ясовано основні психологічні проблеми, що виникають під час переходу від проєктувальної діяльності до практичного здійснення розробленого проєкту націєтворення. Зокрема, наголошується на тому, що виконавча діяльність відрізняється від проєктувальної більшими вимогами до обов'язковості, старанності, своєчасності, підпорядкованості, ніж, скажімо, до креативності щодо змісту і форми діяльності. При цьому різного роду новації не табууються і навіть заохочуються, але вимагають узгодження з розробниками проєкту. Відповідно, у роботі з індивідуальними і груповими суб'єктами, залученими до практичної реалізації проєкту націєтворення, роль провідного виконує прескриптивний соціально-психологічний механізм санкціонування. Водночас зазначається, що доцільність застосування цього механізму під час підготовки індивідуальних і групових суб'єктів націєтворчої діяльності, а також у процесі супроводу їхньої активності пов'язана з тим, наскільки успішно був застосований пропозитивний механізм переконування на етапі формування мотивації націєтворення, прескриптивний механізм вимоги на етапі визначення шляхів і засобів розбудови нації, а також пропозитивний механізм навіювання на етапі прийняття рішення про перехід до практичних дій. На наступному етапі дослідження планується з'ясувати структурно-функціональні особливості блоку оцінювання процесу й результатів реалізації проєкту націєтворення і те, який соціально-психологічний механізм має отримати тут статус провідного.

2.6. Блок оцінювання процесу і результатів націєтворення

Актуалізація питання щодо оцінювання результатів і самого процесу націєтворення породжує цілу низку проблемних моментів, що вимагають спеціального дослідження. Зокрема, це стосується різного формату оцінювання цього процесу як такого, що може відбуватися спонтанно, незалежно від волі окремого громадянина і цілого народу, і як такого, що усвідомлюється і скеровується духовною елітою, державою, враховує волю народних мас шляхом проведення опитувань, референдумів тощо. Є, однак, не менш складна і важлива проблема узагальнення та узгодження оцінних суджень учасників цього процесу (проектувальників і практиків, організаторів і виконавців), а також урахування думок доброзичливих і вороже налаштованих спостерігачів в Україні і за її межами.

Певну напруженість у процес оцінювання результатів націєтворення вносить наявність різних уявлень про сутність нації і національної ідеї. Тобто, щоб творити націю й оцінювати процес творення та його результати, потрібно щонайменше мати уявлення про ту принципово нову ідею, яку приховує в собі поняття нації.

У своїй статті «Єдність нації – національна ідея України» А. Голембіовська, інтерн Комітету з питань правосуддя, зауважує, що за 20 років незалежності нашої держави ми так і не спромоглися створити сильну, єдину, об'єднавчу національну ідею. При цьому вона знайомить читача з професором соціології Нью-Йоркського університету та університету Осло Крайгом Келгоном, автором суб'єктивістської теорії розуміння понять «нація» і «національна ідея». Нації, вважає він, не можна визначати за допомогою лише емпіричних параметрів, таких, наприклад, як здатність досягти суверенітету, утримувати внутрішню єдність, відстоювати свої кордони чи претендувати на давню культуру. «Нації радше оформлюються через певний спосіб самоствердження, спосіб мовлення, мислення і дії ... які дають змогу створювати колективну ідентичність, мобілізувати людей на виконання колективних задумів, розрізняти народи та відповідні види побуту». Усе це, на думку К. Келгона, і становить основу «національної ідеї», того

набору понять і визначальних рис, цінностей, за допомогою яких нації знаходять шлях до єдності. До найбільш значущих складових цього набору, на думку Келгона, можна віднести: ідею неподільності нації; ідею ототожнення населення з нацією; безпосереднє ототожнення індивіда з нацією. На думку авторки згаданої вище статті, для України, з огляду на її реалії, такий підхід «став би просто рятівним кругом у вирі різних уявлень про можливу національну ідею. Мовляв, професор К. Келгон у трьох виділених тезах виклав усю ідеологію об'єднавчого механізму, здатного згуртувати все українське суспільство незалежно від національностей, віку, віросповідання» [98]. Можливо, не всі погодяться з конструктом, запропонованим К. Келгоном. Залишимо право відповіді на це питання соціологам і політологам. А для соціально-психологічного дослідження особливостей оцінювання процесу націєтворення цей конструкт цілком прийнятний, оскільки являє собою несуперечливий, з точки зору формальної логіки, і більш-менш прегнантний образ нації і національної ідеї. Лише додамо, що для України на нинішньому етапі її розвитку національна ідея полягає у все більш свідомому, науково обґрунтованому і цілеспрямованому її самоперетворенні в націю.

У цьому розумінні варто розрізнити поняття «національна ідея» і «національний проект» як мету і засіб її досягнення. Так, 7 травня 2018 р. Президент Росії В. Путін підписав указ «Про національні цілі і стратегічні завдання розвитку Російської Федерації на період до 2024 року», який встановлює і затверджує розроблення так званих «нових національних проектів федерального масштабу» за трьома напрямками: «Людський капітал», «Комфортне середовище для життя» і «Економічне зростання». Однак питання про те, чому ці проекти є саме національними, залишається відкритим, тим більше з огляду на спробу робочої групи під керівництвом академіка Валерія Тишкова перейменувати закон про російську націю в закон «Про основи державної національної політики». Пояснення дивне, але зрозуміле, як зазначає Олег Панфілов – засновник московського Центру експериментальної журналістики – у своїй інтернет-публікації «Есть ли российская нация?», а саме неготовність суспільства до поняття єдиної нації попри те, що Володимир Путін схвалив створення закону саме про «російську націю» [99].

Отже, якщо концепт творення (а також відродження, побудови, розбудови, становлення, розвитку) нації не утворює сутнісне ядро національної ідеї, то питання оцінювання процесу і результату націєтворення втрачає сенс.

Як зазначалося, у нашому дослідженні особлива увага приділялася проблемі готовності колективного суб'єкта націєтворчого процесу до адекватного, самокритичного, об'єктивного та узгодженого оцінювання процесу і результатів своєї діяльності. Аналіз наукових публікацій свідчить про те, що такого соціально-психологічного дослідження досі не проводилося. А проте є чимало наукових даних щодо оцінювання дослідниками того, як відбувається процес становлення української нації. При цьому важливо звернути увагу на те, що фахівці, які вважають націю політичним конструктом, можуть не визнавати, а отже, і не оцінювати існування нації як етнічного утворення, а найбільш радикально налаштовані – навіть як етнополітичного. Крім того, різні оцінки становленню, зокрема української нації, дають ті, хто вважає, що остання як така вже існувала і що нині або відбувається, або вже відбулося її відродження шляхом приєднання політичної складової. Так, на думку відомого етнологу В. Кафарського, українська нація «відродилася як нація етнополітична і саме на етнічній (посилений політичним чинником) основі має відбуватись її подальший розвиток» [100]. При цьому спеціальної оцінки вимагає питання, наскільки повноцінним є таке відродження, що було втрачено, від чого слід відмовитися, а що варто залишити собі та історії. Відомий політолог О. Рудакевич запропонував принцип, що розкриває сутнісну ознаку національних спільнот: «...Нація формується і функціонує як процес і результат діалектичного поєднання етнічного і політичного способів самоорганізації соціуму» [101]. Зрозуміло, що оцінка процесу становлення нації як відродження старого і творення нового конструкта буде якісно відрізнятися, зокрема, залежно від того, як розуміється поняття самоорганізації соціуму. Якщо це щось спонтанне, то саме ця спонтанність з точки зору соціальної психології насамперед повинна бути предметом оцінювання. Інша річ, коли йдеться про спеціально розроблений проект націєтворення і його цілеспрямовану, відповідальну (і таку, що теж бере до відома момент стихійної спонтанності) реалізацію колективним суб'єктом.

Важливим є питання, якими критеріями слід керуватися, оцінюючи результати і сам процес творення нації. Як зазначалося в п. 1.1, нація, на думку М. Хонга [102], об'єктивно проявляє себе тоді, коли вона інстинктивно однаково реагує на зовнішню загрозу чи внутрішню кризу, тобто коли у переважній більшості громадян багатонаціональної країни відбулося формування національної ідентичності. Отже, предметом оцінювання повинна бути національна ідентичність, що існує і виявляє себе на інстинктивному рівні. Однак не менш реально вести мову про свідому, цілеспрямовану, ініціативну і відповідальну націєтворчу діяльність колективного суб'єкта і відповідним чином давати їй оцінку. Тобто оцінювання результатів націєтворення та активності суб'єктів, залучених у цей процес, має будуватися з огляду на те, у який спосіб відбувалося формування нації.

Функція оцінювання передбачає встановлення відповідності між поставленою метою діяльності й отриманим результатом. Чим більшою є ця відповідність, тим більш успішною визнається діяльність і навпаки. Ідеальне (мрії, очікування, сподівання, плани, проекти тощо) і реальне (конкретний продукт, об'єктивне буття якого готові підтвердити й оцінити незалежні експерти) можуть нескінченно наближатися одне до одного, так що на певному етапі оцінити міру їх близькості буває досить складно або просто неможливо.

Своя межа є також для відхилень між запланованим, розрахованим, бажаним, очікуваним і тим, що вдалося реально зробити. За цією межею отриманий результат не визнається, мета діяльності вважається недосягнутою або досягнутою частково. Відтак приймається рішення – виявити та усунути причину неуспіху й повторити спробу, чи відмовитись це робити.

Оцінка зробленого може і, напевно, повинна враховувати зміну умов діяльності, яку неможливо було передбачити. Тоді оцінюється міра зробленого за таких умов.

Уявлення про функцію оцінювання суттєво ускладнюється, якщо в ролі оцінювача постає груповий суб'єкт різного масштабу – від сімейного осередку, політичної сили до цілого народу. Проблема полягає у відмінностях у розумінні окремими індивідами і цілими групами ключового критерію оцінювання, у ролі якого постає мета діяльності, зокрема такої, як діяльність націєтворення. Так, хтось

може схилитися до розуміння нації як політичного феномену, хтось – ототожнювати її з громадянським суспільством, а ще хтось – наполягати на тому, що вона є насамперед способом утвердження етнокультурної унікальності кожного народу.

По-різному буде оцінений один і той самий результат процесу становлення нації тими, хто акцентує увагу на аспекті «відродження», і тими, хто схиляється до розуміння нації як соціального новоутворення, що передбачає застосування як основного критерію оцінювання не відтворення минулого і не копіювання чужого, а будівництво свого, нового, оригінального, унікального, неповторного. А ще іншою має бути оцінка того, хто намагається діалектично поєднати минуле, теперішнє і майбутнє, старе і нове, а також процеси відродження, наслідування і творення.

З категорією творчості тісно пов'язана пара таких категорій, як «свобода» і «необхідність». Якщо нація вибудовується переважно як негативна колективна реакція соціуму на ситуацію, що загрожує його існуванню, тоді остання мислиться радше як засіб, який після успішного застосування можна заховати в шухляду. Відповідно, формується критерій оцінювання – «допомогло зняти загрозу чи не допомогло». Інший підхід в оцінюванні результату націєтворення буде в разі, коли нація мислиться як відносно самостійна цінність і мета, оскільки є новою, більш досконалою й адекватною вимогам часу формою суспільного життя, що включає в себе етнічне, культурно-історичне, економічне, політичне, громадянське в його унікальному поєднанні. За такого підходу основним критерієм оцінювання є свобода творчості, можливість подальшого розвитку конкретного соціуму.

Розбіжності між учасниками процесу націєтворення щодо оцінки отриманого результату можуть бути викликані думками про порушення принципу, згідно з яким благородна мета не може досягатися сумнівними засобами, а також критичними зауваженнями з приводу того, що результати націєтворчої роботи могли бути кращими, якби рішення про перехід від етапу проектування до етапу практичного виконання відповідного проєкту приймалося своєчасно і виважено, з урахуванням міри готовності колективного суб'єкта до націєтворчої діяльності і міри сприятливості обставин. У когось можуть бути нарікання з приводу того, що ефективність націєтворчої діяльності була б вища, а результат кращий, якби на етапі

практичного виконання націєтворчого проєкту перевага віддавалася заохочувальним, а не каральним санкціям.

Цілком реально вплинути на оцінку зробленого можуть взаємні звинувачення організаторів і виконавців націєтворчого проєкту, його індивідуальних і групових учасників одне до одного з приводу недостатньої компетентності, організованості, відповідальності тощо. Потребують уваги і такі соціально-психологічні чинники, як вплив на оцінювання людиною результатів індивідуальної чи спільної з іншими діяльності міри значущості, референтності для неї цих інших, залежність від думки лідера, а також властиві їй навіюваність, конформність тощо.

Певний, а іноді досить значний вплив на оцінку результатів реалізації націєтворчого проєкту його учасниками може мати позиція «друзів» і «ворогів» на міжнародній арені. Так, історично склалося, що одна частина українських громадян бажають, аби Україна стала членом Євросоюзу, інша – приховано чи відкрито віддає свої голоси за союз із Росією, що, зі свого боку, може викликати невдоволення з боку США. Зрозуміло, що в кожному з цих випадків оцінка результатів становлення української нації буде мати свою специфіку.

Аналіз виокремлених вище та інших проблемних моментів свідчить про необхідність їх урахування у процесі підготовки колективного суб'єкта до оцінювання результатів процесу націєтворення. Але що мусимо робити, коли не вдається отримати узгоджену (нехай навіть негативну) оцінку результатів націєтворчих ініціатив, здійснених колективним суб'єктом? Тут і набуває актуальності питання про те, який соціально-психологічний механізм слід застосувати, щоб без санкцій і маніпуляцій досягти потрібної згоди учасників щодо оцінки результатів процесу націєтворення.

Проведене нами свого часу дослідження соціально-психологічних механізмів впливу людини на людину як системи [103] дало змогу дійти висновку, що консолідувати малу і велику соціальну групу щодо оцінки одних і тих самих подій без застосування маніпуляцій, а також прескриптивних механізмів впливу можливо, якщо в основу такого узгоджувального процесу буде покладений *соціально-психологічний механізм наслідування прикладів*. І ось чому саме він.

Почнімо з того, що наслідування генетично пов'язане з імпринтингом – здатністю живої істоти до неусвідомленого запозичення та фіксації в пам'яті зразків поведінки, а також їх використання з метою пристосування до вимог життєвого середовища. Наслідування, на відміну від імпринтингу, може усвідомлюватися людиною, коли, наприклад, ідеться про цілеспрямоване і вибіркове запозичення чужого досвіду без шкоди для його носія або про плагіат у науці. Останнє наводить на думку, що бувають випадки, коли потрібен дозвіл на наслідування, як у випадку із цитуванням першоджерел, і коли такий дозвіл не потрібен.

Людина наслідує те, що дає їй змогу задовольнити якусь свою нагальну потребу і при цьому зекономити сили й час. Це можуть бути знання про засоби й способи або різноманітні практики, яких немає в її арсеналі, але які є чи можуть бути для неї корисними. Знову ж таки, якщо імпринтинг передбачає копіювання, фактично дзеркальне відображення зразка пристосувальної поведінки, то процес наслідування може включати в себе моменти корекції, редакції, адаптації до індивідуальних особливостей того, хто наслідує, і ситуації, в якій це наслідуване можна застосувати. Більше того, наслідуване може зазнавати творчого доопрацювання, удосконалення і навіть розвитку.

Наслідування в його розвиненій формі відрізняється від імпринтингу ще й тим, що передбачає відтворення не тільки зовні виражених форм людської поведінки, а й того, що становить її внутрішній план – світ думок і почуттів, уявлень і переживань, а також критеріїв оцінювання подій, у яких вона бере активну участь або задовольняється позицією спостерігача. Так, Г. Тард у своїй книзі «Закони наслідування» пропонує розрізняти логічні і надлогічні закони, а серед останніх першу позицію віддає закону, згідно з яким «наслідування йде від внутрішнього до зовнішнього» [104]. Наприклад, смаки індивід наслідує раніше, ніж зразки розкішного життя. Наслідуючи Тарда, логічно зробити припущення, що критерії оцінювання процесу і результатів націєтворення повинні сформуватися раніше, ніж техніка оцінювання.

Отже, чому саме механізм наслідування зразків, еталонів, прикладів, враховуючи його соціально-психологічні особливості, ми пропонуємо розглядати як провідний у вирішенні питання про

узгодження оцінних суджень учасників націєтворчого процесу щодо його результатів, а також чинників, що зумовили останні?

Щоб відповісти на це питання, підемо шляхом від супротивного. Але спочатку зауважимо, що розглядати будемо лише пропозитивні механізми взаємодії людини з людиною, оскільки вважаємо, що змусити будь-кого керуватися в оцінюванні будь-чого іззовні нав'язаним йому критерієм – справа марна і невдячна. Він може зовні погодитися з тим, що його змушують зробити, але залишиться при своїй думці і в ситуації зниженого зовнішнього контролю буде діяти, як вважає за потрібне.

Так, здавалося б, узгодити критерії оцінювання між тими, хто бере участь в оцінюванні, найлогічніше шляхом обговорення і переконування ними одне одного в тому, чому буде правильно оцінити процес і результат націєтворення так, а не інакше. Проте не виключено, що в кінцевому підсумку всі залишаться при своїй думці, і вони мають на це право. Тоді на підмогу переконуванню варто спробувати залучити механізм навіювання, сила впливу якого визначається авторитетністю джерела і тим, наскільки люди йому довіряють. Однак, як відомо, суспільство може втрачати довіру до інститутів влади, до інституту держави в цілому, хіба що окрім збройних сил. Крім того, як і у випадку з переконуванням, навіюванню бракує життєвої конкретики. Так, у гарячій суперечці в кінцевому підсумку перемагає не той, хто володіє аргументами, і не найбільш авторитетна людина, а той, хто на пропозицію типу «Ну наведи хоча б один приклад» таки його наводить і на пропозицію «А покажи, як це треба робити» – таки показує.

Тобто йдеться про те, що люди наслідують і привласнюють приклади – гешталти, моделі поведінки, іміджеві конструкти, співзвучні з їхніми думками, почуттями, очікуваннями, диспозиціями, які дають змогу переконатись/повірити в можливість і реальність того, що знаходить у прикладі своє живе і конкретне втілення. Відтак приклад набуває для людини значення зразка, взірця, еталона і стає критерієм, на основі якого вона оцінює події свого буття.

До речі, яскравим і переконливим прикладом для наслідування виявився образ Президента України, створений Володимиром Зеленським у художньому фільмі «Слуга народу». Цей образ перетворився на критерій, яким керувалася значна більшість

громадян на виборах Президента України та депутатів до Верховної Ради України у 2019 р.

Отже, не заперечуючи значення механізмів переконування і навіювання, які згідно з розробленим концептуальним підходом є провідними, відповідно, у випадку формування та узгодження: а) мотивів спільної діяльності і б) спільного прийняття рішень про перехід від розроблення проєкту націєтворення до його реалізації, – можемо констатувати, що у формуванні критеріальної системи оцінювання провідну роль відіграє соціально-психологічний механізм наслідування прикладів.

Якщо тепер повернутися до непростого, але вельми актуального питання про можливість ненасильницького і неманіпулятивного узгодження оцінних суджень учасників націєтворчого процесу щодо його результатів та залежності останніх від активності самих цих учасників, то одним з реальних підходів можна вважати такий, який, зокрема, передбачає поширення в їхньому середовищі (через ЗМК, лідерів думок, систему громадських слухань, семінарів, науково-практичних конференцій тощо) інформації про реальні приклади зацікавленої, самостійної, емоційної і водночас аргументованої та об'єктивної змістової оцінки досягнутого в справі національного будівництва, а також оцінки участі громадян у цьому процесі.

Конкретизуємо другий момент, що стосується узгодження оцінок, які громадяни дають своїй участі в процесі націєтворення. При цьому будемо дотримуватися положення про те, що такої узгодженості можна певною мірою досягнути за умови, що в основу процесу оцінювання будуть покладені близькі за своїм змістом критерії, похідні від якогось науково обґрунтованого загального критеріального знаменника, приклади застосування якого в різних варіаціях реально спостерігати в практиці суспільного життя. Що це може бути за «знаменник»?

Досліджуючи це питання, ми спиралися на теоретичні і методологічні положення суб'єктно-вчинкового підходу, адаптованого до розв'язання соціально-психологічних проблем [105]. Так, якщо запитати, за яких умов процес націєтворення може бути максимально ефективним, то важко буде не погодитися із твердженням, що однією з головних умов, якщо не головною, є виразна суб'єктна (авторська, ініціативна, креативна, відповідальна)

позиція учасників цього процесу і їхня внутрішня готовність до індивідуального й спільного з іншими вчинку творчої самовіддачі і самопожертви заради успішної реалізації проекту національного будівництва в Україні. Саме ці якості – суб'єктності і вчинковості – в їх поєднанні й утворюють сутнісну загальнолюдську критеріальну модель, добровільне засвоєння якої шляхом наслідування відповідних живих прикладів створює соціально-психологічні умови для більш узгодженого оцінювання колективним суб'єктом процесу і результатів своєї націєтворчої діяльності.

Отже, проблема оцінювання процесу становлення нації є вельми складною з різних причин, основна з яких, на нашу думку, пов'язана з уявленням про два формати його перебігу: а) як усвідомленого, організованого, цілеспрямованого здійснюваного і б) як чогось стихійно-спонтанного, значною мірою незалежного від волі і бажання громадян, а також мало чи взагалі не усвідомлюваного ними. Річ у тім, що ідея історичної необхідності перетворення спільноти, яка позначається терміном «народ», у спільноту під назвою «нація» в цілому якось досить суперечливо сприймається українською духовною і політичною «елітою». Можливо, через небажання бути віднесеними до табору українських націоналістів, партійний лідер яких свого часу запропонував ухвалити новий закон про громадянство, згідно з яким останнє надаватиметься тільки тим особам, які народилися на території України або є етнічними українцями, а також тим, хто проживає на території України понад 10 років, володіє українською мовою і знає історію України.

У наукових колах спостерігається більш стримана і поміркована позиція щодо реальності існування української нації, віддається перевага досить розпливчату, але зручному поняттєвому конструкту «становлення нації», що позначає процес без конкретного початку і кінця, у якому не важливий результат і не диференціюється стихійне, спонтанне і творене свідомо, ініціативно, відповідально, власне – суб'єктно-вчинково. Відтак складається загальне враження, що сьогодні в Україні процес побудови нації значною мірою пущений на самоплив. Про це свідчить і той факт, що національна ідея, сутність якої полягає у творенні нації, обмежується різними дрібними проектами боротьби із засиллям «російського світу» на радіо і телебаченні, у системі освіти, з

фактами множинного громадянства, зі спробами впровадження кількох державних мов тощо. А тому втрачається сенс в оцінюванні руху до нації як до самодостатньої цінності і самостійної мети.

У нашому ж дослідженні процес побудови нації розглянуто як свідому, ініціативну, цілеспрямовану, творчу і відповідальну діяльність колективного суб'єкта – народу – під орудою його духовної еліти. При цьому бралися до уваги процес спонтанно-стихийного націєтворення, а також дія сил, які свідомо або несвідомо протистоять вищезазначеному, займають позицію спостерігача чи виявляють байдужість до всіх цих справ.

Розглянуто питання про чинники, які можуть впливати на адекватність оцінювання процесу націєтворення. Зокрема, зазначено, що відмінності в оцінюванні його учасниками результатів націєтворчої діяльності можуть бути викликані зведенням одне до одного уявлень про етнос, національність, народ, населення і націю. По-різному буде оцінено один і той самий результат процесу побудови нації тими, хто акцентує увагу на аспекті відродження, відтворення, і тими, хто схиляється до розуміння нації як чогось виключно нового, оригінального, унікального, неповторного. А ще іншою має бути оцінка тих, хто намагається діалектично поєднати минуле, теперішнє і майбутнє, старе і нове, а також процеси відтворення, копіювання і творення.

Обґрунтовано думку, що консолідувати велику соціальну групу навколо оцінювання одних і тих самих подій без застосування маніпуляцій, а також прескриптивних механізмів впливу можливо, якщо в основу такого узгоджувального процесу буде покладено соціально-психологічний механізм наслідування прикладів. Тобто йдеться про те, що люди без переконування чи нав'ювання готові самостійно наслідувати приклади (гештальти, моделі поведінки, іміджеві конструкти тощо), співзвучні з їхніми думками, почуттями, очікуваннями, диспозиціями, які дають змогу переконатись/повірити в можливість і реальність того, що знаходить у прикладі своє живе і конкретне втілення. Відтак приклад набуває для людини значення зразка, взірця, еталона і стає критерієм, на основі якого вона оцінює певне коло подій свого буття.

Проте не будь-який приклад може виконувати консолідувально-узгоджувальну функцію щодо оцінювання процесу і результату націєтворчої діяльності різними її учасниками, а тільки

той, який поєднує в собі загальнолюдські цінності, смисли, традиції, норми поведінки тощо. Зокрема, до числа таких сутнісних загальнолюдських чеснот маємо підстави віднести суб'єктність і вчинковість у їх поєднанні, живі приклади яких спонукають людей до наслідування і формування більш узгоджених критеріїв оцінювання процесів і результатів їхньої спільної діяльності, зокрема такої, як творення нації.

2.7. Блок творчого синтезу набутого досвіду і переходу на більш високий рівень розбудови нації

Будь-яка діяльність окремої людини, малої чи великої групи передбачає щонайменше три мети. Перша стосується досягнення цілей діяльності. У нашому випадку – це перетворення народу в націю. Друга полягає в накопиченні і творчому синтезі позитивного й негативного досвіду націєтворення, і третя – знаменує трансформацію набутого досвіду в можливість переходу на якісно новий, більш високий рівень націєтворчої діяльності колективного суб'єкта. При цьому необхідно було визначитися з поняттям колективного досвіду, зокрема того, що приховується в колективному несвідомому з його архетипами, розглянути питання щодо диференціації та інтеграції досвіду різних учасників процесу націєтворення (духовної еліти, націєтворчої інтелігенції, модераторів, ініціативних груп громадян, народу загалом як колективного суб'єкта), обрати соціально-психологічний механізм, що дає змогу здійснити творчий синтез досвіду різних учасників процесу націєтворення і, отже, отримати можливість їх саморозвитку як колективного суб'єкта.

Досвід соціуму, колективний досвід тісно пов'язаний з колективною пам'яттю, а остання запрошує зануритися в історію питання. І тут виникає привід для гарячих дискусій на тему «Природа нації». А йдеться про суперечність у розумінні сутності і часових параметрів буття української нації. Коротко кажучи, дехто може вважати, що українська нація існує споконвіку, і тому мало б ітися про її відтворення, відродження з огляду на вимоги і виклики

сьогодення. Хтось інший може наполягати на тому, що відроджувати, мовляв, особливо нема чого, бо, власне, нацією (на зразок США, Франції, Німеччини, Японії та інших найбільш цивілізованих країн світу) Україна ніколи не була, якщо, звичайно, не ототожнювати поняття «етнос», «національність», «народ», «грумада», «держжава», «громадянське суспільство» з поняттям «нація». Крім того, в історії України не було прецедентів і відповідного досвіду свідомої, цілеспрямованої, організованої побудови, розбудови, відродження саме нації, а не державного устрою (Запорозька Січ як прототип державності, УНР, Гетьманат, Директорія УНР, УРСР, держава Україна). Тобто в другому випадку йдеться не про відтворення чи відродження старого, а про необхідність творення чи народження нового конструкта нації, що відповідає вимогам сучасності.

Проте, на нашу думку, в історичному аспекті більш коректно говорити не про споконвічне існування української нації, а про історію становлення українського етносу, історію становлення Української держави, історію становлення багатонаціонального українського народу, переважну частину якого і сьогодні становлять українці з їхньою культурою, звичаями, традиціями, віруваннями, свідомістю, характером і темпераментом.

Наприклад, може йтися про певний історичний досвід становлення в Україні елементів громадянського суспільства як одного з важливих чинників становлення нації. Так, у середині XVI ст. на Подніпров'ї та Поділлі козакування стало певним видом занять і специфічним способом життя багатьох людей. Зростанню їхньої чисельності сприяло створення Запорозької Січі. Запорозька громада досить швидко поповнювалася енергійними, здібними до військової справи представниками *різних національностей* і різних соціальних верств. Провідними принципами співжиття цих людей стали демократизм, рівність, відданість груповим інтересам, а також особиста незалежність і відчайдушна хоробрість [106]. Тому більш продуктивним видається не протиставляти творення і відтворення, теперішнє і минуле, не нехтувати історичним досвідом, а із шанобою і вдячністю переймати і культивувати сьогодні здобутки людського генія, що з роками і віками не втрачають цінності, але можуть з різних причин залишатись обабіч тернистого шляху, яким прямує у своє майбутнє народ України.

Це стосується і самої категорії досвіду, яка має настільки широкий діапазон визначень та інтерпретацій, що слід відповісти на питання про те, в якому ракурсі вона використовується в нашому дослідженні. Так, у довідкових джерелах пропонується розуміти досвід як «одну з форм фіксації, збереження й передавання знання в процесі комунікації», як «гармонійну єдність знань та вмінь, як спроможність утілити знання в практичні результати». Звертається увага на те, що досвід може бути «емпіричним знанням, здобутим у процесі життєдіяльності, практики» і «підсумковим результатом цілеспрямованої діяльності» [107].

Щоб бути психологічно підготовленими до розгляду групового або колективного досвіду, а тим більше – досвіду людства, доречно було б визначити природу досвіду окремої людини. Ось яке узагальнювальне визначення особистісному досвіду дає Н. В. Чепелева: «Отже, формуючись у взаємодії людини зі світом, особистісний досвід являє собою організовану і цілісну структуру, вихідний матеріал для якого надають реальні життєві події. Його можна розглядати як осмислення та впорядкування плінних подій, які зароджуються в тих чи інших життєвих ситуаціях, і будучи означені, осмислені та проінтерпретовані, трансформуються у досвід особистості. При цьому основне значення для людини мають не самі події, а той сенс, який вона вкладає в ті чи інші ситуативні смислові єдності, котрі виникають на основі переживання та осмислення життєвої ситуації. Ці значення та смисли фіксуються в текстах або інших когнітивних структурах, котрі людина мовби накладає на свій досвід, намагаючись осмислити і зрозуміти його» [108].

У наведеному визначенні найбільш важливим у контексті нашого дослідження є положення про те, що формування досвіду передбачає усвідомлення людиною його змісту й значущості для себе і для інших людей. Разом з тим, оскільки допускається можливість не тільки свідомо спрямованого й організованого процесу побудови нації, а й спонтанно-стихийний формат її становлення, реально припустити, що досвід націєтворення може формуватися і на несвідомому рівні. Також цікаво було б дослідити психологічні особливості досвіду не тільки людини як особистості (особистісний досвід), а і як індивідуальності, як суб'єкта життєдіяльності і навіть як індивідуума, кожному з яких свого часу Б. Г. Ананьєв дав відповідну психологічну характеристику. Творчий

синтез цих «досвідів» може наблизити нас до розуміння досвіду людини як цілісного створіння.

Цілком реально співвіднести поняття досвіду з поняттям рефлексії, що подибуємо в запропонованому А. Л. Журавльовим переліку рівнів розвитку групи як колективного суб'єкта. Так, зміст третього з цих рівнів, а саме «рівня суб'єктності як групової саморефлексивності», охоплює:

- історико-біографічний досвід групи (особливості її початкового формування та становлення, аналіз яких породжує певну «схему» чи «сценарій» подальшого розвитку з елементами деякої «легенди» про історію групи або групової «автобіографії»);

- головне призначення групи (сенс її існування, груповий «образ мети»);

- нинішній стан («портрет») групового функціонування (конкретні групові діяння і досягнення, реальні форми спільної життєдіяльності групи та їхня ефективність);

- потенційні можливості та ресурси групи, що співвідносяться з рівнем її домагань;

- перешкоди та обмеження на шляху здійснення групових цілей;

- допущені групою помилки та прорахунки, усе, що могло бути для неї потрібним і корисним, але з тих чи інших причин залишилося не реалізованим [109].

І, як завжди, оригінально, з опертям на поняття трансгресії, тлумачив поняття досвіду М. Фуко, а саме як «певну межу, функція якої полягає в тому, щоб подолати хід неперервності й увійти в нову реальність» [110]. Таке визначення досвіду наближає нас до розуміння сутності цієї категорії, оскільки досвід заради досвіду не має сенсу. Як зазначалося вище, шостий блок структури націєтворчої діяльності не зводиться до уявлення про формування відповідного досвіду (позитивного і негативного) і не пов'язується із загадковою, а то й небезпечною можливістю потрапити в «нову реальність», а відображає реальну можливість переходу на більш високий рівень цієї діяльності.

Оскільки в нашому дослідженні йдеться про націєтворчу діяльність групового (колективного) суб'єкта, а саме конкретного народу під керівництвом його духовної еліти, за умови підтримки з боку держави і наукового супроводу, то й поняття досвіду вимагає відповідного соціально-психологічного довизначення.

Почнімо з того, що людство як найбільша соціальна група, яка постійно існує, постійно діє і постійно змінюється, є виробником загальнолюдського досвіду, яким потенційно має законне право скористатися кожний з мешканців планети Земля, оскільки всі ми залучені в цей процес як суб'єкти-співатори, незважаючи на різні внески в цю скарбницю. Загальнолюдською турботою є узагальнення і поширення цього досвіду, зокрема цілеспрямоване передавання його новим поколінням.

Одним із різновидів існування і функціонування загальнолюдського досвіду можна вважати запропонований К. Юнгом конструкт колективного несвідомого – носія досвіду філогенезу людства, регулятивної системи, що скеровує процес становлення психічної активності кожного людського індивіда як активності власне людської, а не рослинної чи тваринної. Тут доречна аналогія з тим, як система ДНК скеровує процес формування і розвитку людського тіла як такого. Зміст колективного несвідомого утворюють різні архетипи, які, власне, і відповідають за регуляцію процесів становлення, розвитку та функціонування форм психічної активності, найбільш характерних для людської істоти.

Слід зазначити, що ставлення науки, зокрема класичної психології, до понять колективного несвідомого та архетипу в їхньому юнгівському тлумаченні доволі суперечливе. Особливо гострі питання стосуються того, як саме, у який спосіб колективне несвідоме з його архетипами стає частиною системи психіки конкретної людини, а твердження, що колективне несвідоме успадковується людським індивідом через його мозкові структури, наскільки нам відомо, не є верифікованим. Тому слушною видається пропозиція відомого українського філософа С. Б. Кримського не відмовлятися від ідеї архетипів, але використовувати її переважно в загальнокультурній інтерпретації. Тобто в загальнолюдській культурі можна виділити архетипи Істини, Добра і Краси. Може також ітися про такі архетипні символи, як формула троїчності буття, символіка протилежностей (світла і темряви, верху і низу, плоті і духу) тощо. При цьому, на думку філософа, в найвиразнішій формі архетипи виявляються в національних культурах, які втілюють долю та історичний досвід народів [111]. «Аналіз архетипів становить досить адекватний, такий, що відповідає умовам наукової раціональності, метод дослідження національної культури та національного менталітету, праісторії та майбутнього етнічних

утворень» [112]. Цікавим для науки і важливим для практики видається те, що аналіз архетипів національної культури дає змогу не тільки зорієнтуватися щодо оцінки минулого і теперішнього, а й зазирнути в майбутнє. Так, архетип «філософії серця», що відрізняє українську національну культуру від інших, навіть близьких культур, розкривається як принцип індивідуальності та орган відчуття Бога (П. Юркевич), як мікросвіт, вираження внутрішньої людини, основа людяності (Г. Сковорода), як шлях до ідеалу та гармонії з природою (Т. Шевченко), як джерело надії, передчуття, провидіння (П. Куліш) та ключ до «господарства душі», її мандрівок у вічність, сферу добра і краси (М. Гоголь) [113].

Певним чином з поняттями колективного несвідомого як різновиду досвіду пов'язані уявлення про історичну і колективну пам'ять великих груп. Зокрема, для нашого дослідження важливе значення має історична колективна пам'ять процесу становлення українського етносу, українського народу, української держави, а особливо спроб націєтворення тощо. Проте слід брати до уваги, по-перше, суб'єктивний характер зафіксованої в ній інформації. «Історична пам'ять, – як зазначає М. М. Слюсаревський, – фіксується у формі не тільки більш чи менш достовірних знань, а й культурних стереотипів, символів та міфологізованих уявлень і тому не може бути цілком об'єктивною. У ній закріплюється лише те, що сприймається великою групою як значуще для її життя. Маркери цієї суб'єктивної значущості часто мають архаїчний, архетипний характер. Осмислюючи своє минуле, велика група як колективний суб'єкт звертає увагу зазвичай на яскраву, драматичну ситуацію і не зважає на тривалі та поступові суспільні процеси, що спричинилися до неї» [114]. По-друге, слід завжди пам'ятати, що нерідко сліди історичної пам'яті реінтегруються і використовуються як матеріал для маніпулювання суспільною думкою [115].

Отже, необхідність звернення до поняття досвіду (індивідуального і колективного) пояснюється тим, що, згідно із сформульованою концепцією, останній, шостий (експерієнтальний), блок структури націєтворчої діяльності передбачає як основні функції накопичення, критичний аналіз, творчий синтез (поняття В. Вундта) досвіду цієї колективної праці, а також прогнозування можливостей переходу і сам перехід на більш високий її рівень. Відповідно, покладаються більш високі цілі, які потребуватимуть більш досконалих засобів, за спіраллю розвитку та згідно з логікою

структури націєтворчої діяльності. Тобто якщо п'ятий структурний блок відповідає за оцінку вже зробленого, то шостий блок пов'язує минуле і теперішнє процесу націєтворення з його майбутнім, виводить його колективного суб'єкта на шлях самоорганізації, самовдосконалення і саморозвитку.

Але про формування якого, власне, досвіду може і має йтися? Насамперед про усвідомлений колективний позитивний і негативний досвід спільної цілеспрямованої націєтворчої діяльності. До речі, поняття колективного досвіду широко застосовується не тільки в науці, а й у суспільній практиці. Прикладом тут можуть слугувати «Європейський досвід удосконалення правового регулювання колективних суб'єктів трудового права», «Міжнародний досвід колективно-договірної роботи», «Досвід захисту працівників через колективний договір» тощо. Колективний досвід є продуктом функціонування колективної свідомості, яка, зі свого боку, може більшою чи меншою мірою взаємодіяти з колективним несвідомим і доповнюватися відповідним досвідом. Крім того, колективний досвід, як і колективна свідомість (за Е. Дюркгаймом), перевищує в сутнісному і якісному розумінні арифметичну суму індивідуальних і групових свідомостей і досвідів, оскільки є атрибутом і здобутком колективного суб'єкта, який теж становить своєрідну соціально-психологічну цілісність, яка не зводиться до суми ідивідуальних і групових суб'єктностей.

Другий аспект стосується формування та усвідомлення учасниками процесу націєтворення досвіду добровільного поєднання своїх суб'єктно-вчинкових ресурсів. Це також досвід суб'єктно-суб'єктної взаємодії та участі у спільному вчинку націєтворення.

Оскільки до складу колективного суб'єкта націєтворення входять індивідуальні і групові суб'єкти з різним соціальним статусом, то відповідним чином має відбуватися диференціація та інтеграція набутого ними досвіду.

Так, духовна еліта, лідери суспільної думки покликані виявляти ініціативу, йти попереду і вести за собою, надихати народ словом і власним прикладом на спільний учинок націєтворення і складати набутий досвід у спільну скарбницю.

Основне завдання націєтворчої інтелігенції полягає в розробленні та обґрунтуванні з позицій філософії, науки, літератури, образотворчого мистецтва тощо унікального за своїм змістом проекту цілеспрямованого перетворення багатонаціонального

українського народу в українську націю, але так, щоб кожна з національних меншин почувалася в ній, образно кажучи, як у себе вдома. Друге, не менш важливе і складне, завдання полягає в розробленні технології узгодження цілеспрямованого і стихійно-спонтанного процесів націєтворення. Третє завдання передбачає необхідність у дохідливій формі за допомогою ЗМК донести суть проєкту націєтворення до масової свідомості. Крім того, фахівці з числа націєтворчої інтелігенції повинні організувати і провести підготовку активу з числа громадян, які мають схильність і здатність до роботи в ролі модераторів. Відповідно, за цими напрямками діяльності націєтворча інтелігенція має накопичувати й опрацьовувати набутий досвід.

Головна функція модераторів (організаторів-посередників) полягає в тому, щоб забезпечити зворотний зв'язок між представниками духовної еліти і націєтворчої інтелігенції, з одного боку, й окремими учасниками націєтворчого процесу та їхніми групами – з другого. Зокрема, йдеться про передавання інформації знизу вгору і навпаки, організацію референдумів, семінарів, науково-практичних конференцій, брифінгів та інших форм професійного спілкування, проведення фокус-груп, організацію моніторингів тощо. Знову ж таки, передбачається критичний аналіз та узагальнення результатів зробленого, використаних при цьому способів, засобів, технологій, а також часових та енергетичних витрат з огляду на те, що з набутого досвіду може сприяти переходу на більш високий рівень націєтворчої діяльності.

Останній у цьому переліку, найбільш масовий учасник, голос якого повинен бути вирішальним у всіх питаннях, що стосуються національного будівництва, – український народ, включаючи згаданий вище націєтворчий актив, є колективним суб'єктом – творцем, автором і носієм відповідного досвіду в найбільш широкому, глибокому і високому його розумінні.

Оскільки народ – це велика соціальна група, усі члени якої не можуть перебувати у психологічному контакті, знати одне одного, безпосередньо взаємодіяти, обмінюватися досвідом тощо, тому завдання узагальнення, збереження та використання цього досвіду для виходу колективного суб'єкта на більш високий рівень націєтворення повинні виконувати спеціалісти. Проте тут не все так просто і ясно, як хотілося б. По-перше, це проблема методичних можливостей сучасної науки і практики щодо оцінки суб'єктного

досвіду конкретного соціуму, набутого ним у процесі його перетворення в націю. По-друге, оскільки в житті кожного народу трапляються суперечності, зокрема, на національній основі, а якісь із них переростають у збройне протистояння, цілком реально передбачити вплив суб'єктивного фактору на оцінку всенародного досвіду націєтворення, на досягнення згоди між спеціалістами в цьому питанні через надання останньому політичного забарвлення. Крім того, навіть у випадку компетентної і об'єктивної оцінки цього досвіду незалежними спеціалістами вона може не дістати підтримки більшості народу через чвари між його окремими групами та їхніми лідерами.

Тому, за інших рівних обставин, ступінь консолідованості суспільства може відігравати роль визначального чинника, особливо під час здійснення масштабних соціальних проєктів, на зразок проєкту творення нації. Але ж здійснення саме таких проєктів може найбільш ефективно згуртувати народ, особливо якщо при цьому спиратися на досвід, набутий у галузі соціально-психологічної науки і практики, зокрема на методологічні положення суб'єктно-вчинкового підходу.

Так, якщо поставити питання про те, який досвід є найбільш цінний з огляду на перспективу вдосконалення і розвитку процесу націєтворення: суб'єктно-об'єктної, об'єктно-суб'єктної, об'єктно-об'єктної чи все-таки суб'єктно-суб'єктної взаємодії його учасників, – то перевага буде за останнім, і ось чому.

Оскільки йдеться саме про творення нації як чогось нового й унікального, а не відтворення того, що вже було (як у випадку з УНР), чи копіювання запозичених зразків, то чим більше у взаємодії учасників цього процесу буде спостерігатися проявів суб'єктності (самостійності, ініціативності, креативності, співавторської мотивації, внутрішньої відповідальності тощо), та ще й навзаєм, тим більше результат виконання проєкту націєтворення буде відповідати його меті. Однак будь-яка, навіть дуже творча, колективна діяльність буває змушена миритися з необхідністю поєднання суб'єктної і об'єктної форм взаємодії її учасників, наприклад у випадках, коли за результатами голосування позиція меншості повинна підпорядкуватися позиції більшості. Але важливо відстежувати такі моменти, щоб необхідність виконання об'єктної функції усвідомлювалася учасниками і приймалася з розумінням.

Знову ж таки, який досвід найбільш потрібний для подальшого розвитку процесу націєтворення: досвід вчинкової чи поведінкової активності її учасників? Щоб відповісти на це питання, потрібно розвести поняття вчинку і поведінки, які нерідко ототожнюються. Багаторічний досвід дослідження проблеми вчинку, розпочатого під керівництвом В. А. Роменця, переконав нас у можливості помислити останній виключно як зразок високоморальної активності, сутність якої полягає у внутрішній готовності індивідуального чи групового суб'єкта до самовідданої творчості і самопожертви заради благополуччя інших людей. При цьому поділ на хороше і погане пропонується залишити за поняттям поведінки. До речі, людська мудрість, аби зберегти за вчинком виключно позитивний контекст, запровадила такий семантико-лінгвістичний конструкт, як «справжній вчинок». Тут варто звернути увагу на те, що несправжніх учинків просто не може бути, а поведінка на справжню і несправжню аж ніяк не ділиться.

Недарма кандидати у владу, а потім й очільники всіляко намагаються прикрасити свій імідж прикладами справжніх, а то й героїчних учинків, що межують з подвигами. Досить згадати з учорашнього минулого, як деякі політики набивали собі ціну тим, що протягом кількох годин перебували в зоні АТО, позуючи перед камерами у військовій амуніції. Чого варте виголошене у виступі перед народом патетично-пафосне «Якщо куля в лоб, то куля в лоб!» Яценюка. Не виключено, що, прагнучи реалізувати кар'єрні цілі, дехто навіть зважається на ризик (Порошенко на грейдері як Ленін на броньовику), демонструє готовність до самопожертви, але насправді це може бути ніякий не вчинок, а добре розрахована вчинкоподібна маніпулятивна поведінка. Проте народ як живе цілісне соціально-психологічне утворення, як колективний суб'єкт – носій колективної перцепції, колективного розуму, колективних почуттів, уявлень, волі тощо – володіє унікальним даром інтуїції і здатністю відрізнити справжнє від фальшивки. Крім того, як велика соціальна група, народ рідко помиляється, особливо в оцінці моральності, порядності, щирості і справжньої готовності до самопожертви заради, зокрема, тих інших, яких ніяким чином не можна використати. Хіба що як «електоральну масу». Ось чому настільки важливим є досвід не тільки суб'єктної, але також учинкової активності учасників процесу націєтворення з огляду на потребу саморозвитку останнього.

Отже, насамкінець залишається з'ясувати, який соціально-психологічний механізм може забезпечити ефективне функціонування шостого блоку структури націєтворчої діяльності її колективного суб'єкта, що передбачає, як зазначалося, накопичення, узагальнення та використання досвіду націєтворення як ресурсу для саморозвитку останнього.

Почнімо з того, що брати наші менші, особливо такі високорозвинені, як людиноподібні мавпи, дивують нас своїми талантами, особливо в тандемі з талантом дресирувальника. Механізм дресури є доволі складним за своєю функціональною будовою, але не викликає сумнівів, що левова частка навантаження припадає на функцію повторення тих чи інших рухів, звуків, комунікацій з відповідним підкріпленням.

На питання батьків про те, як покращити техніку читання їхньої дитини, учитель зазвичай відповідає: «Більше читайте». На жаль, ця педагогічна порада рідко допомагає розв'язанню проблеми, оскільки остання, у більшості випадків, лежить у площині мотивації дитини та її батьків. Проте якщо мотивація знайдена, тоді справді слід більше читати, але вже без примусу і маніпулювання, а тому що цікаво. Тут важливе місце належить психолого-педагогічному механізму і відповідному педагогічному методу вправлення. Це домашні завдання, завдання на закріплення нового і повторення вже пройденого матеріалу, контрольні роботи, диктанти, основна мета яких полягає у з'ясуванні того, чи стала, скажімо, та сама таблиця множення частиною індивідуального досвіду дитини, який їй може згодитися в житті, коли під руками не буде калькулятора. Отже, учні *вправляються*, завдяки чому в них формуються знання, уміння і навички, різні компетентності, а також, що важливо, набувається досвід навчальної і пізнавальної діяльності.

Студентів направляють на *практику* для того, щоб вони отримали початковий професійний досвід, на власні очі побачили і відчули те, що на них чекає після завершення навчання. Життя акторів проходить у постійних *репетиціях*, що формує досвід, який, зі свого боку, зумовлює зростання рівня майстерності гри. Спортсмени *тренуються*, щоб через набутий досвід покращити свої результати, стати переможцями в змаганнях. *Тренінги* спілкування, роботи в команді, лідерства, мотивації досягнень, упевненості в собі тощо допомагають їхнім учасникам набуті потрібний їм психологічний досвід, щоб стати більш успішними в особистому та

професійному житті. Як можна переконатися, у цьому разі йдеться про самовдосконалення і саморозвиток як ініціативну активність індивіда щодо самого себе. Але людська істота є істотою соціальною. А це означає, що свої успіхи і невдачі, свій досвід вона співвідносить не тільки із собою вчорашньою, але також із успіхами, невдачами і досвідом значущих інших. Однак може йтися про обмін і взаємозбагачення досвідом, як це, до речі, практикувалося в радянські часи, зокрема шляхом організації широких кампаній, присвячених обміну досвідом роботи педагогів-новаторів (Ш. Амонашвілі, В. Шаталов, Є. Ільїн, С. Лисенкова, Б. Нікітін та ін.).

Отже, знаходимо відповідь на питання щодо соціально-психологічного механізму творчого синтезу колективного досвіду як умови переходу на більш високий рівень націєтворення, а саме що таким може бути механізм обміну досвідом. Проте перед тим, як стати предметом обміну, набутий досвід повинен бути відрефлексованим і певним чином упорядкованим. Тому логічно врахувати це уточнення і мати справу із соціально-психологічним механізмом організації та обміну досвідом націєтворення.

Спробуймо аргументувати цю думку. По-перше, хоча процес упорядкування та обміну досвідом вимагає додаткових організаційних, інтелектуальних зусиль, часових витрат, не рахується з мудрою сентенцією, що краще – ворог хорошого, і наче несе в собі прихований натяк на брак набутого досвіду, через що начебто має бути віднесений до класу прескриптивних механізмів, насправді відсоток директивності в нього не високий, особливо якщо учасникам процесу націєтворення є чим поділитися одне з одним. Тобто сам процес такого обміну несе в собі певний мотиваційний заряд, а отже, не потребує надмірної зовнішньої стимуляції. По-друге, у процесі обміну досвідом кожен учасник має змогу порівняти свій досвід з досвідом інших, уточнити свої враження та оцінки або, навпаки, опонувати тому, з чим він не згоден. Таким чином відбуваються процеси корекції і збагачення (синтезу) досвіду націєтворення у кожного з учасників і в колективного суб'єкта націєтворення загалом.

Зрозуміло, що ефект від застосування цього соціально-психологічного механізму залежить від того, чи отримують процеси організації та обміну набутим досвідом професійну методичну підтримку з боку соціально-психологічної служби і засобів масової комунікації. Тобто йдеться про те, що спеціалісти в галузі соціальної

психології повинні проводити масові опитування громадян, які беруть активну участь у процесі націєтворення, з урахуванням їхньої належності до виділених вище груп як на початку, так і по завершенні циклу, що передбачає реалізацію конкретного, спільно визначеного цільового завдання націєтворення шляхом послідовного проходження його колективним суб'єктом шести розглянутих вище структурно-функціональних блоків. Мета такого опитування полягає в отриманні даних про динаміку колективного досвіду націєтворення, що має стати підставою для висновку про можливість переходу на більш високий його рівень.

Участь ЗМК передбачає реалізацію спеціальних телевізійних проєктів: створення програм ток-шоу, мета яких полягає в організації обміну досвідом націєтворення і до участі в яких мають бути запрошені представники еліти, лідери суспільної думки, націєтворчої інтелігенції, представники інститутів влади, організатори, модератори, громадські активісти, які брали участь у розробленні та реалізації цього проєкту; проведення інтерв'ю зі спеціалістами, які брали участь у соціально-психологічному супроводі націєтворчого процесу, спеціалістами, які проводили масові опитування, експертами.

Отже, згідно з концепцією, останній, шостий, блок структури націєтворчої діяльності виконує як основні функції накопичення, критичного аналізу, узагальнення досвіду цієї колективної праці, а також прогнозування можливостей переходу і сам перехід на більш високий її рівень, що передбачає більш високі цілі, які потребуватимуть більш досконалих засобів і так далі за спіраллю розвитку і згідно з логікою структури націєтворчої діяльності. Тобто якщо п'ятий структурний блок відповідає за оцінку вже зробленого, то шостий, як уже зазначалося, пов'язує минуле і теперішнє процесу націєтворення з його майбутнім, виводить його колективного суб'єкта на шлях самоорганізації, самовдосконалення і саморозвитку.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ НАЦІЄТВОРЕННЯ: СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВИЙ ПІДХІД

Почнімо цей розділ дещо традиційно – з конкретизації уявлень про поняття теорії та методології в їхньому співвідношенні на основі виділення ознак, сутнісність яких видається цілком самоочевидною. А щоб урізноманітнити розгляд цього начебто всім зрозумілого питання, наведемо фрагмент з науково-викладацького досвіду автора, аналіз якого ставить під сумнів згадану самоочевидність. При цьому дозволимо собі оприлюднити його від першої особи однини.

Якось знайомі колеги-психологи, знаючи моє небайдуже ставлення до проблем теорії та методології психологічної науки, запропонували мені прочитати відповідний курс їхнім студентам. З радістю відгукнувшись на пропозицію, я взявся розробляти програму цієї дисципліни і раптом звернув увагу на такий, здавалося б, незначний факт. Виявилось, що одні автори публікацій і розробники програм навчальних курсів використовують словосполучення «теоретичні і методологічні» (проблеми психології), а інші чомусь міняють означені терміни місцями. Ще хтось схиляється до написання їх через дефіс («теоретико-методологічні»), але при цьому чомусь ніхто не називає ці проблеми «методологічно-теоретичними». Поміркувавши з приводу зазначеного, я дійшов такого висновку. По-перше, згадані перестановки є цілком прийнятними вже хоча б тому, що теорія і методологія є відносно незалежними форматами наукового пізнання. По-друге, слід визнати за авторами право на вибір того, теорії чи методології в його дослідженні має віддаватися перевага. По-третє, не виключено, що автори, які використовують написання теорії і методології через

дефіс, вважають за потрібне зробити наголос на їхньому тісному зв'язку.

Отже, начебто все зрозуміло, але залишається відкритим питання про те, чому видається неприйнятним використання словосполучення «методологічно-теоретичні» (проблеми психології). Напевно, справа в тому, що є все-таки базове наукове уявлення про теорію, яка, образно кажучи, відповідає на питання «Що є об'єктом і предметом психологічного пізнання?», і про методологію, яка відповідає на питання «Як, у який спосіб, за яких умов можна (і чи можна взагалі) пізнати світ психіки як такий?». Тому цілком очевидно, що питання «Як?» не може передувати питанню «Що?». Інша річ, що розвиток методології, зокрема парадигм, принципів, підходів, методичного інструментарію, на якомусь етапі становлення наукового пізнання може випереджати і певним чином стимулювати розвиток теорії, завдяки чому усувається така невідповідність.

Отже, саме таке, самоочевидне, на нашу думку, співвідношення теорії і методології, їхня суперечлива єдність, а подекуди і неможливість протиставлення спричинили в нашому випадку вибір варіанта «через дефіс». Тобто в подальшому мова йтиме власне про теоретико-методологічні засадничі положення соціально-психологічного дослідження процесу націєтворення з позицій суб'єктно-вчинкового підходу.

Перше засадниче теоретико-методологічне положення акцентує увагу на необхідності чіткого соціально-психологічного визначення ключових понять дослідження. У нашому випадку такими є поняття нації, націєтворення і колективного суб'єкта націєтворення. Отже, «нація» є поняття соціальної психології, що позначає вищий, порівняно з поняттям «народ», рівень становлення спільноти як великої соціальної групи. Тобто нацією стає народ, який у процесі «соціального діалогу» (О. М. Кочубейник) зміг піднятися до рівня колективної рефлексії себе як окремого унікального суцього, до переживання його більшістю почуття «Ми», до усвідомлення себе суб'єктом, готовим до спільного вчинку націєтворення. У результаті отримуємо нову ідентичність, коли, наприклад, громадяни України всіх національностей на питання «Хто Ми?» щиро відповідають: «Ми – українці!», при цьому не забуваючи про своє походження і маючи можливість безперешкодно розвивати свою національну культуру. Поняття «націєтворення» не

зводиться до уявлення про спонтанно-стихійне «виростання», природне формування нації на базі певного моно- чи поліетнічного утворення, а є, певною мірою, процесом і результатом свідомої, цілеспрямованої, творчої, відповідальної суб'єктно-вчинкової активності народу, що у своїй більшості усвідомив значущість для себе таких перетворень і готовий боротися, а за необхідності і жертвувати собою заради досягнення цієї високої мети. При цьому дискусія між прихильниками теорії «становлення як відродження нації» і теорії «становлення як націєтворення» втрачає сенс через досягнення компромісу, що передбачає їх творчий синтез. Крім того, за такого розуміння процес державотворення підпорядковується процесу націєтворення, оскільки є засобом розширення можливостей самоуправління народу як єдиного джерела влади в демократичному суспільстві. Поняття колективного суб'єкта націєтворення конструюється на основі наукового соціально-психологічного уявлення про те, що не тільки малі і середні, а й великі соціальні групи, такі як громада мегаполісу, народ, нація, а за умов планетарної загрози навіть людство, можуть набувати статусу колективного суб'єкта. При цьому суб'єктна активність таких великих груп може виявлятися у формі стихійних масових рухів, а може здійснюватись організовано, шляхом обрання лідерів, вождів, створення партій, громадських організацій, органів національної державної влади, громадянського суспільства. Знову ж таки, процес націєтворення може ініціюватися і скеровуватися державою, а може – духовними лідерами, зокрема у випадку, якщо репутація інститутів влади у народу є низькою. В останньому випадку народ на чолі з духовною елітою, за дієвої підтримки націєтворчої інтелігенції, політичних сил і громадських організацій може розглядатися як колективний суб'єкт націєтворення. Таке розуміння сутності понять нації, процесу націєтворення і його колективного суб'єкта дає підстави вести мову про пріоритетність (зокрема для України) формату свідомо керованого, ініціативно, креативно і відповідально здійснюваного процесу націєтворення, що передбачає розроблення і постійне оновлення його цільового проєкту, збагачення інструментальної бази, а також організацію активної участі в обговоренні і реалізації останнього широких народних мас, націєтворчої інтелігенції, лідерів суспільної думки, представників

духовної еліти, української діаспори, різних політичних сил, громадських організацій, релігійних конфесій тощо.

До речі, є думка, що суб'єктна орієнтація здавна була притаманна вітчизняним дослідникам феноменів, позначених словами, однокорінними зі словом «нація». Як зазначає А. А. Заводський, ставлення до українського «наріду» як головного суб'єкта історичного процесу було перейняте М. Грушевським із творів М. Максимовича, В. Антоновича, М. Костомарова і відповідало поширеній серед слов'янських істориків Південної і Східної Європи початку ХХ ст. концепції «національного відродження». У ХХ ст. той же підхід до процесів українського націєтворення у своїх наукових розвідках застосували І. Крип'якевич, Д. Яворницький, В. Грабовецький, Н. Полонська-Василенко та ін. У два перші десятиліття після здобуття Україною незалежності колишня відносна згуртованість істориків навколо методології досліджень процесів українського націєтворення була втрачена завдяки набутій можливості використовувати надбання світової націології. У цей час в українській історичній науці найбільше «списів ламалося» навколо процесів, які представники «старої» школи продовжували називати «національним відродженням», а «нової» – «націєтворенням». Попри таку значну кількість дискусій, і до сьогодні серед істориків є серйозні розбіжності у визначенні понять «етнос» і «нація», за висловом Г. Касьянова, «хаос дефініцій» [116].

Отже, перше засадниче теоретичне положення, з одного боку, враховує історичну тенденцію, а з другого – пропонує шлях конструктивного розв'язання суперечностей у питаннях націєтворення, які є ще й дотепер.

Як зазначалося у вступі, головна стратегія нашого дослідження передбачала побудову і використання концептуальної моделі процесу націєтворення в розробленні теоретико-методологічних засад соціально-психологічного дослідження цього процесу з позицій суб'єктно-вчинкового підходу. Тому **другим засадничим теоретико-методологічним положенням**, коли йдеться про організацію дослідження, пропонуємо розглядати процес націєтворення як діяльність колективного суб'єкта, що має свою структуру. Як його функціональні компоненти було визначено: блок мотивації і цілепокладання, інструментальний блок, блок прийняття рішення про перехід до практичних дій, блок практичного виконання

прийнятого рішення, блок оцінювання процесу і результатів націєтворення, блок синтезу набутого досвіду і переходу колективного суб'єкта на більш високий рівень націєтворення. Як можна зрозуміти, функція останнього блоку доповнює наведену функціональну структуру націєтворчої діяльності колективного суб'єкта його здатністю до саморозвитку, що надає їй ознак системи типу «структура – функція – розвиток». Важливим соціально-психологічним моментом є те, що процес реалізації поблоківих завдань передбачає спільну діяльність індивідуальних і групових суб'єктів, які утворюють колективний суб'єкт процесу націєтворення. Це означає, що в межах кожного блоку і в переходах між ними відбувається інтенсивна комунікативна активність у горизонтальному (між окремими учасниками процесу націєтворення) і вертикальному (між колективним суб'єктом як цілим і його частинами) напрямках, що передбачає досягнення узгодженої позиції щодо визначення мети спільної роботи, обрання засобів її досягнення і т. ін. Це потребує застосування особливого для кожного блоку соціально-психологічного механізму, а в разі необхідності – професійного соціально-психологічного супроводу.

Третє засадниче теоретико-методологічне положення стосується мотивації націєтворення. Сутність його полягає в необхідності врахування під час організації соціально-психологічного дослідження процесу націєтворення різновекторної, різнорівневої, динамічної і суперечливої картини мотивації і цілепокладання. Так, мотивація громадян щодо необхідності творення нації, а також участі в цьому процесі може бути позитивною, негативною, амбівалентною, індиферентною. Різна мотивація лежить в основі ставлення спільноти до творення нації як чогось самоцінного, як до мети і як до засобу досягнення інших соціально значущих цілей. Якщо в першому випадку тема націєтворення є постійним пунктом порядку денного органів законодавчої і виконавчої влади, установ науки, культури та освіти, партійних і громадських організацій, духовних лідерів, то в другому випадку, зокрема коли народ збирається під одним національним прапором через загрозу втрати незалежності чи територіальної цілісності, мотивація націєтворення може виникати, а потім зникати одразу, як тільки ситуація покращується і стабілізується.

Знову ж таки, хтось розглядає націєтворчий процес під кутом зору його вигоди для себе, а хтось вважає для себе за честь і бачить своїм громадянським обов'язком бути його учасником. Суттєво мотивація націєтворення може відрізнятись у представника дрібного бізнесу і олігарха, селянина, фермера і латифундиста (особливо після зняття мораторію на продаж землі), робітника, представника творчої інтелігенції, військовослужбовця тощо. При цьому загальна по країні соціально-психологічна картина мотиваційних виборів і, відповідно, суб'єктних сил, готових прилучитися до процесу націєтворення, постійно змінюється під впливом цілої низки зовнішніх і внутрішніх чинників.

З огляду на те, що процес націєтворення може відбуватися стихійно, мимовільно, непомітно для нашої свідомості, а може здійснюватися свідомо, цілеспрямовано, то, власне, у другому випадку є сенс говорити про мотивацію взагалі та її «організований» формат, що передбачає формування «позитивної» мотивації націєтворення, ознаками якої є історична пам'ять, почуття «свободи для», свідоме прагнення його суб'єктів до утвердження та відстоювання своєї унікальної національної ідентичності, розкриття нових можливостей існування і розвитку в статусі окремої нації, але з орієнтацією на співробітництво з іншими національними утвореннями.

У цьому разі формування нації постає як активність бажана, ініціативна, творча, відносно самостійна цінність і мета, як внутрішній мотив, що надає смислу індивідуальному і спільному існуванню певного соціуму. Це той рівень, на якому народ як колективний суб'єкт націєтворення пишається творінням рук своїх, ідентифікує себе як національне «Ми», виявляє готовність до відстоювання ідеалів свого національного буття.

Водночас слід бути готовими вчасно углядіти й уникнути соціально-психологічних пасток, турботливо розставлених руками ворогів чи породжених власною безвідповідальністю, самовпевненістю, а ще такою девіацією, як колективний нарцисизм – емоційно-почуттєвою залежністю від захоплення і визнання з боку інших (Т. Адорно), що є одним із соціально-психологічних чинників націоналізму в поганому розумінні цього слова. Цілком актуальним також є застереження, пов'язане з існуванням і активною дією окремих політичних сил, які в боротьбі за владу намагаються шляхом майстерного маніпулювання використати результати націє-

творчої діяльності народу та його духовних авторитетів для задоволення своїх егоїстичних потреб.

Важливо взяти до уваги і те, що ключовим соціально-психологічним механізмом формування, узгодження, актуалізації та корекції індивідуальних і групових мотивів націєтворення є пропозитивний механізм переконування. А річ у тім, що ні вмовити, ні змусити окрему людину, тим більше – велику групу людей, захотіти розбудовувати націю неможливо в принципі. Залишається спробувати її переконати за допомогою аргументів на користь істинності і значущості особисто для неї участі в цьому проєкті.

Четверте засадниче теоретико-методологічне положення покликане зорієнтувати дослідника процесу націєтворення щодо проблеми засобів, способів, шляхів досягнення поставленої мети. Найбільш суттєвим в інструментальній теорії націєтворення є питання відповідності засобів націєтворчої діяльності її цілям, що на перший погляд видається самоочевидним, а насправді ця очевидність може порушуватись, зокрема, унаслідок підгонки мети під засіб чи взагалі злочинним шляхом, що має гаслом сумнозвісне «Цілі виправдовують засоби». Проте, знову ж таки, некоректною є абсолютизація визначальної ролі цілей щодо засобів їх досягнення, оскільки трапляються випадки, коли розроблення методичного інструментарію випереджає рух у системі цілепокладання і виходить, що нові інструментальні можливості стимулюють перехід на новий, більш високий рівень цілепокладання. Також звертає на себе увагу і до чого має бути готовий дослідник процесу націєтворення, так це іноді – безмежно широкий діапазон уявлень про засоби, які в ньому залучені. Так, у певному розумінні державу можна розглядати як «засіб інституціалізації і соціалізації націй». Дехто засобом трансформації «народу» в «націю» вважає демократизацію державної політики, залучення дедалі більших мас населення в культурно-політичне життя, становлення громадянського суспільства тощо. Інструментальна складова процесу націєтворення може бути представлена уявленням про еліту як засіб соціально-психологічних самоперетворень у руках народу, а також уявленням про націю як результат більш-менш свідомої і цілеспрямованої політизації етнокультурної спільноти (народу), що в кінцевому підсумку трансформується в процес розбудови нації. Оскільки, як зазначалося, процес націєтворення може мати різні цілі:

первинне формування нації, національне відродження, подальшу розбудову нації чи її перебудову, – відповідним чином повинно вирішуватися питання щодо шляхів, способів і засобів їх досягнення. Різні соціально-психологічні засоби і способи застосовуються залежно від того, чи є процес творення нації захисною реакцією спільноти на ті або інші загрози, чи він викликаний прагненням народу до досконалості і розвитку, бажанням утвердитися та реалізуватися у своїй унікальності (М. Вебер), відбутися як нація тощо. Є підстави розрізняти більш мирний, ненасильницький, дорадчий, компромісний, демократичний спосіб, шлях націєтворення – через реформи, референдуми, вибори, демонстрації, мітинги, марші, агітацію і пропаганду тощо, і альтернативний йому варіант прояву непокори у формі страйків, різного роду блокувань, а в крайніх випадках – у формі терактів, збройних повстань, що може переростати в революцію – організовану, радикальну, докорінну, якісну зміну способу життя соціуму. Особливий інтерес викликають спроби психологічної інтерпретації процесу становлення нації і, відповідно, тих засобів, які для цього віднаходяться. Прикладом тому є теорія уявних спільнот Б. Андерсона, в якій основним засобом націєтворення мислиться така психічна функція, як уява. Для англійського історика Г'ю Сетона-Вотсона таким засобом мислиться думка: нація, мовляв, існує, коли значна кількість громадян вважає, що вони складають націю, або коли ці люди поводяться таким чином, ніби вони її справді склали. Ці та інші психологічні чинники, безумовно, мають братися до уваги під час дослідження інструментальних аспектів процесу націєтворення, але за умови досягнення наукової обґрунтованості і визначеності в питанні об'єктивності існування нації.

Тому науково обґрунтованими, власне соціально-психологічними засобами націєтворення можна вважати різні форми зближення, об'єднання, мобілізації, консолідації, відстоювання своєї унікальності, а також, безперечно, формування спільноті «Ми». Особливу увагу слід приділяти питанням соціально-психологічного супроводу і методичного забезпечення націєтворчої діяльності колективного суб'єкта, зокрема організації моніторингу його соціально-психологічного стану, динаміки мотивації, рівня компетентності, відповідальності, креативності, згуртованості, а також питань

ням завчасної профілактики і своєчасної корекції виявлених негарздів.

Логічно підпорядкувати вибір засобів, способів, шляхів творення нації його меті, узгодити позиції різних учасників процесу націєтворення щодо цього вибору, сформувані у них потрібні компетенції дає змогу застосування як базового прескриптивного соціально-психологічного механізму вимоги, оскільки таке підпорядкування вимагається. Інакше мета націєтворення не буде досягнута взагалі або ж буде досягнута частково. Тому з усякого погляду хибною є позиція, згідно з якою цілі виправдовують засоби.

П'яте засадниче теоретико-методологічне положення за своїм змістом співвідноситься з третім блоком представленої в нашій концепції функціональної структури діяльності колективного суб'єкта націєтворення, на якому останній повинен приймати рішення про можливість, безпечність і перспективність здійснення визначеного в просторі і часі переходу до практичної реалізації відповідного проєкту. І одна справа – рішення про те, на яку годину чи на який день, за яких зовнішніх і внутрішніх обставин варто ризикнути і розпочати втілювати в життя виплеканий проєкт, і зовсім інша – прийняття такого спільного рішення, та ще й гуртом. Цілком зрозуміло, що в другому випадку левову частку часу і сил можуть забрати спочатку безуспішні спроби дійти згоди, а надалі – суперечки, з'ясування стосунків, аж поки якась авторитетна особа (чи група), яку по-справжньому поважають і якій по-справжньому довіряють, не втрутиться і не організує цивілізовані дебати, які можуть завершитися досягненням компромісу і прийняттям спільного рішення, підтриманого більшістю учасників. А ще складніше приймати такі рішення в масштабі великих соціальних груп, коли немає навіть самої можливості безпосередньої комунікації між її членами. Отже, сутність цього засадничого положення полягає в тому, що дослідникові процесу націєтворення як цілеспрямованої діяльності колективного суб'єкта варто взяти до уваги можливість і необхідність існування структурно-функціонального блоку, який розділяє і водночас поєднує, з одного боку, блок мотивації та інструментальний блок, а з другого – блок практичної реалізації націєтворчого проєкту. Основна ж інтрига полягає в неможливості врахувати те, наскільки сприятливою буде ситуація на момент переходу до практичної реалізації спільно

визначеної мети спільно обраними засобами, що може викликати в колективного суб'єкта переживання невпевненості в собі, нерішучість, а тому небажане зволікання в здійсненні процесу націєтворення. При цьому проблема не тільки в невизначеності ситуації, неможливості стовідсотково спрогнозувати її динаміку, а й у необхідності узгодити процес прийняття рішення про такий перехід між учасниками націєтворчого процесу – духовною елітою, політичними лідерами, націєтворчою інтелігенцією, громадськими активістами і більшістю народу. І, як показало проведене дослідження, найбільш придатним для розв'язання цих проблем може бути пропозитивний соціально-психологічний механізм навіювання, оскільки ні переконати людину, ні змусити її прислухатися до думки більшості чи думки лідера про те, що процес націєтворення слід розпочинати, скажімо, завтра зранку чи в наступний понеділок, знову ж таки неможливо в принципі. Залишається одне – досягти того, щоб вона повірила в те, що їй пропонується авторитетними для неї спеціалістами, експертами, і самостійно прийняла рішення про перехід до практичної реалізації поставленої мети обраними засобами. А це і є необхідні умови для ефективного використання механізму навіювання. Варто тільки пам'ятати, що згаданий механізм у нечесних руках може легко перетворитися в знаряддя маніпулювання суспільною думкою.

Шосте засадниче теоретико-методологічне положення розкриває сутність і визначає соціально-психологічну специфіку практичної реалізації націєтворчого проекту. Почнімо з того, що намагатися перетворити внутрішнє, суб'єктивне, уявне, умоглядне у фрагмент дійсності, об'єктивної реальності і нести за це справжню відповідальність перед людьми і власним сумлінням значно складніше, ніж мріяти, фантазувати, уявляти, теоретизувати, будувати плани, розробляти проекти тощо. Практичні дії на відміну від теоретичних викликають реальний спротив з боку об'єктивної реальності – і тим більший, чим ці дії є оригінальнішими, креативнішими, вчинковішими чи просто не є популярними. Складність практичної виконавської діяльності пов'язується з тим, що її суб'єкт повинен постійно утримувати в голові і за необхідності актуалізувати не тільки інформацію про свою мотивацію і поставлену мету, про віднайдені засоби її досягнення, про ситуацію, що склалася на момент прийняття рішення про перехід до

практичних дій, а й вносити потрібні корективи в процесі цієї практичної діяльності. І справа суттєво ускладнюється, якщо суб'єкт – груповий, оскільки практичні спільні дії вимагають їх узгодження не тільки в безмежному часі й просторі уможливної активності, а й у часі і просторі, обмеженому кордонами реального індивідуального і суспільного життя. А ще практичні дії, на відміну від теоретичних, уможливлених, можуть мати незворотний характер. Проте заради справедливості слід визнати, що саме в процесі теоретичної діяльності ми отримуємо більше можливостей для переживання мук творчості.

Оскільки на цьому етапі розгортання націєтворчого процесу від його колективного суб'єкта очікується насамперед психологічна готовність до сумлінного, відповідального, вчинково-жертвовного виконання прийнятого рішення про перехід до практичних дій, то в разі, якщо ці очікування не справджуються, цілком логічним є застосування як стимулятора прескриптивного соціально-психологічного механізму санкціонування (заохочення і покарання). Проте застосування цього механізму не є виправданим, якщо суб'єкти націєтворчого процесу через ті чи інші причини не визначилися належним чином щодо його мети і засобів її досягнення, якщо під зовнішнім тиском чи «за компанію», а не на основі власного вільного рішення виконували свої функціональні ролі.

Сьоме засадниче теоретико-методологічне положення логічно і змістовно пов'язане з блоком оцінювання процесу і результатів націєтворення. Як показав аналіз проблемних моментів, що припадають на цей блок, основною тут є проблема досягнення консенсусу між фахівцями у визначенні базових понять, зокрема і насамперед таких, як «народ», «нація», «націєтворення», про які йшлося в першому теоретико-методологічному положенні. Тобто складно, а то й неможливо дати узгоджену оцінку результату і процесу творення нації, якщо відповідне поняття має різне, а часом і протилежне тлумачення. Знову таки, якщо концепт націєтворення (а також відродження, побудови, розбудови, становлення, розвитку) нації не утворює сутнісне ядро національної ідеї, то питання оцінювання процесу і результату націєтворення втрачає сенс. Оцінювання результатів націєтворення й активності суб'єктів, залучених у цей процес, має відбуватися огляду на те, як формувалася нація – спонтанно чи організовано. Оцінка зробленого

може і, напевно, повинна враховувати зміну умов діяльності, яку неможливо було передбачити. Тоді оцінюється міра зробленого за таких умов. Своя межа має також бути для відхилень між запланованим, розрахованим, бажаним, очікуваним і тим, що вдалося реально зробити. За цією межею отриманий результат не визнається, мета діяльності вважається не досягнутою або досягнутою частково. Відтак приймається рішення – виявити та усунути причину неуспіху і повторити спробу. Цілком реально вплинути на оцінку зробленого можуть взаємні претензії організаторів і виконавців націєтворчого проєкту, його індивідуальних і групових учасників одне до одного з приводу неналежного рівня мотивації, браку компетентності, організованості, відповідальності тощо. Потребують уваги і такі соціально-психологічні чинники, як вплив на оцінювання людиною результатів індивідуальної чи спільної з іншими діяльності міри значущості, референтності для неї цих інших, залежність від думки лідера, а також властиві їй навіюваність, конформність тощо. Певний, а іноді досить значний вплив на оцінювання результатів реалізації націєтворчого проєкту його учасниками може мати позиція «друзів» і «ворогів» на міжнародній арені. Зрозуміло, що в кожному з цих випадків процес оцінювання результатів становлення української нації буде мати свою специфіку.

Отже, результат націєтворчого процесу залежить не тільки від кількості і якості зробленого його учасниками, а й від того, на які критерії оцінювання вони спираються, наскільки узгодженими є ці критерії. Адже якщо одна значна частина колективного суб'єкта буде, наприклад, у своїх оцінках враховувати міру відповідності використаних засобів меті націєтворення, а друга, не менш значна, вважатиме це зайвим, то ситуація оцінювання може набути патового характеру. Тому варто було б взяти до уваги такі дві теоретико-методологічні диспозиції: а) якщо дослідження процесу націєтворення спирається на положення суб'єктно-вчинкового підходу, то цілком логічно для оцінювання його ефективності та участі в ньому індивідуальних і групових суб'єктів, народу в цілому як колективного суб'єкта застосовувати такий сутнісний критерій, як їхня готовність до спільного вчинку творчої активності і самопожертви заради успішного здійснення цього соціально значущого проєкту; б) консолідувати думки учасників процесу націєтворення

щодо критеріїв оцінювання одних і тих самих подій без застосування маніпуляцій, а також прескриптивних механізмів впливу можливо, якщо в основу такого узгоджувального процесу буде покладено пропозитивний соціально-психологічний механізм наслідування живих прикладів самовідданого служіння ідеалам суспільного буття.

Восьме засадниче теоретико-методологічне положення звертає увагу дослідників процесу націєтворення на категорію досвіду (індивідуального і колективного). А пояснюється це тим, що згідно з розробленою концептуальною моделлю останній, шостий, блок структури націєтворчої діяльності передбачає як основні функції накопичення, критичного аналізу і творчого синтезу (поняття В. Вундта) досвіду цієї колективної роботи, з'ясування можливостей переходу і сам перехід на більш високий її рівень. Відповідно, покладаються більш високі цілі, які потребуватимуть більш досконалих засобів і так далі за спіраллю розвитку та згідно з логікою структури націєтворчої діяльності. Тобто якщо п'ятий структурний блок відповідає за оцінку вже зробленого, то шостий блок пов'язує минуле і теперішнє процесу націєтворення з його майбутнім, виводить його колективного суб'єкта на шлях самоорганізації, самовдосконалення і саморозвитку.

Але про формування якого, власне, досвіду може і мало б ітися? Насамперед – про усвідомлений колективний позитивний і негативний досвід спільної цілеспрямованої націєтворчої діяльності. Колективний досвід є продуктом функціонування колективної свідомості, яка, зі свого боку, може більшою чи меншою мірою взаємодіяти з колективним несвідомим і доповнюватися відповідним досвідом. Крім того, колективний досвід, як і колективна свідомість (за Е. Дюркгаймом), перевищує в сутнісному і якісному розумінні арифметичну суму індивідуальних та групових свідомостей і досвідів, оскільки є атрибутом і здобутком колективного суб'єкта, який теж становить сверідну соціально-психологічну цілісність, яка не зводиться до суми індивідуальних і групових суб'єктностей. Другий аспект стосується формування та усвідомлення учасниками процесу націєтворення досвіду добровільного поєднання своїх суб'єктно-вчинкових ресурсів. Це також досвід суб'єктно-суб'єктної взаємодії та участі у спільному вчинку націєтворення.

Оскільки колективний суб'єкт націєтворення утворюють суб'єкти різного масштабу з різним соціальним статусом (духовна

еліта, лідери суспільної думки, націєтворча інтелігенція, громадські активісти, народна маса), завдання творчого синтезу їхнього досвіду суттєво ускладнюється, що вимагає обрання відповідного соціально-психологічного механізму.

Здійснена в цьому напрямку теоретико-методологічна розвідка дала змогу дійти висновку, що найкраще цю відповідальну функцію може виконати соціально-психологічний механізм обміну досвідом між учасниками процесу націєтворення. Специфічною особливістю останнього є його умовно прескриптивний характер. Так, мовляв, кому захочеться витратити сили й час на те, щоб цілеспрямовано накопичувати, синтезувати і використовувати досвід як ресурс для подальшого зростання? Краще б це робилося за велінням Золотої рибки. Проте, як зазначалося, відсоток директивності в цього механізму не надто високий, особливо якщо учасникам процесу націєтворення є чим поділитися одне з одним. Сам процес такого обміну містить у собі певний мотиваційний заряд, а отже, не потребує надмірної зовнішньої стимуляції. Крім того, у процесі обміну досвідом кожен учасник націєтворчого проєкту має змогу порівнювати свій досвід з досвідом інших, уточнити свої враження та оцінки, запозичити найкраще або, навпаки, опонувати тому, з чим не згоден. У такий спосіб відбувається процес збагачення досвідом націєтворення кожного з учасників цього процесу і всіх разом узятих, що й створює соціально-психологічну передумову для їхнього самоудосконалення і саморозвитку.

Дев'яте засадниче теоретико-методологічне положення спрямоване на ті проблемні моменти, що виявляються в міжблочних зв'язках. Так, якщо, скажімо, мотивація націєтворення не сформована належним чином в окремих учасників цього процесу, а тим більше у колективного суб'єкта в цілому, уся подальша націєтворча активність може втрачати сенс. Якщо така мотивація сформована належним чином і це виявило себе у формулюванні відповідної мети, але вибір засобів не був їй належною мірою підпорядкований, то кінцевий результат може бути дуже далеким від очікуваного. І навіть якщо все успішно зроблено на блоці мотивації, інструментальному блоці, блоці прийняття рішення про перехід до практичних дій і на блоці виконання останнього, але в оцінюванні зробленого бракувало самостійності, самокритичності, адекватності, стабільності, то не виключено, що біле буде оцінено як чорне і навпаки.

Крім того, процедура оцінювання взагалі може стати неможливою через неузгодженість критеріїв, якими керуються ті, що беруть у ній участь. Не кращим є варіант, коли позитивна оцінка досягається шляхом підгонки мети під отриманий реальний результат.

Отже, логічно було б говорити про різні, більш чи менш типові для певного колективного суб'єкта націєтворчої діяльності проблемні моменти у функціонуванні якогось одного чи одразу кількох її структурних блоків, що негативно впливає на роботу інших блоків і погіршує загальний результат. Відтак у процесі дослідження феномену націєтворення видається доцільним спеціальне розроблення діагностичної, профілактичної і корекційної стратегій його соціально-психологічного супроводу. При цьому кожна із цих стратегій може передбачати як різні, так і спільні для них тактики. Зокрема, спільною є тактика з умовною назвою «Сім варіантів», що передбачає послідовну діагностику, профілактику і корекцію функцій кожного блоку, зважаючи на те, що похибка в роботі першого блоку породжує похибки у функціонуванні наступних п'яти блоків, похибка в роботі другого блоку – похибки в роботі чотирьох наступних блоків і так далі, а сьомий варіант передбачає безпроблемне функціонування всіх шести блоків структури націєтворчої діяльності колективного суб'єкта. Додатково можна використовувати тактику «Реагування на запит», коли служба соціально-психологічного супроводу отримує сигнал від учасників націєтворчого процесу про ті чи інші негаразди, порушення, неумисні помилки чи умисне шкідництво та уживає відповідних заходів. Зрозуміло, що можливі й інші – як більш прості (метод спроб і помилок), так і більш складні підходи до визначення якісної і кількісної специфіки проблемних ситуацій у становленні нації, викликаних впливом суб'єктивних і об'єктивних, індивідуально-психологічних і соціально-психологічних чинників, що є породженням несприятливих умов та обставин тощо. Але це має бути предметом спеціального дослідження.

Десяте засадниче теоретико-методологічне положення певним чином інтегрує всі попередні, оскільки закладає сутнісно-смыслову основу як побудови згаданої концептуальної моделі процесу націєтворення, так і визначення теоретико-методологічних засад соціально-психологічного дослідження останнього. Ідеться про

суб'єктно-вчинковий підхід, адаптований нами для дослідження соціально-психологічних феноменів.

Згідно з цим підходом, дослідник соціально-психологічних проблем процесу націєтворення може визначитися щодо філософсько-психологічного питання його джерел і рушійних сил, включивши до переліку останніх наукове уявлення про народ та його актив (духовну еліту, лідерів суспільної думки, націєтворчу інтелігенцію, громадян, готових узяти участь у цій справі, тощо) як колективного суб'єкта суспільних перетворень. Тим самим розуміння процесу становлення нації як чогось спонтанно-стихійного доповнюється його розумінням як процесу усвідомленого, цілеспрямованого, організованого, за результати якого колективний суб'єкт бере на себе відповідальність.

Діяльність колективного суб'єкта націєтворення передбачає активну комунікацію між індивідуальними і груповими суб'єктами, які входять до його складу, що породжує необхідність прийняття спільних рішень, узгодження позицій щодо розуміння сутності поняття нації, доцільності її творення в умовах глобалізації, щодо засобів, способів, шляхів націєтворення, критеріїв оцінювання його ефективності тощо. Ці контакти можуть будуватися на об'єктно-об'єктній, об'єктно-суб'єктній, суб'єктно-об'єктній основі. Проте, як стверджує методологія соціальної психології, найбільш продуктивною є орієнтація на принцип суб'єктно-суб'єктної взаємодії як у горизонтальному, так і вертикальному її векторах.

Як відомо, питання, пов'язані з національним будівництвом, часто-густо загострюються і в крайніх випадках їх вирішення перетворюється на боротьбу зі зброєю в руках, кількість учасників і жертв якої обчислюється десятками і сотнями тисяч. Тобто, коли йдеться про відстоювання народом своїх прав і свобод, а мірою жертвованості стає людське життя, реальної актуальності набуває категорія вчинку (героїчного вчинку, подвигу), що, власне, означає ніщо інше, як внутрішню готовність індивідуального і колективного суб'єкта до свідомого прояву самовідданої активності і навіть самопожертви. Але якщо загроза свободі і незалежності зникає, чи може це спричинювати зниження рівня вчинкової активності? Напевно, що так, але в тому разі, якщо активність ця має переважно характер захисної реакції.

Інша річ, коли відстоювання своїх прав і свобод поєднується з мотивацією націєтворення чи переростає в неї і передбачає насамперед усвідомлення та утвердження народом своєї поліетнічної і полікультурної унікальності. Тут начебто немає безпосередньої загрози свободі і незалежності, але є не менше підстав для проявів вчинкової активності, зокрема у боротьбі із шовінізмом і ксенофобією, з ідеологією радикального націоналізму, перегинами в розумінні глобалізаційних процесів, а також із проявами зневіри, байдужості громадян у питаннях творення нації та участі в цьому процесі.

Якщо знову згадати про націєтворення як процес, що базується на комунікаціях, то тут може йтися про взаємний вчинок або вчинково-вчинкову взаємодію і відповідний методологічний принцип дослідження, а також про принцип спільного вчинку, коли мала або велика група, прагнучи досягти спільної мети, виявляє внутрішню готовність до самовідданої активності і самопожертви заради спільного блага.

* * *

Отже, вважаємо, що мета нашого дослідження загалом досягнута. Маємо підстави констатувати доцільність застосування суб'єктно-вчинкового підходу для розроблення концептуальної моделі націєтворчого процесу, а також евристичність використання останньої для визначення теоретико-методологічних засад його соціально-психологічного дослідження. Насамкінець вважаємо за потрібне зробити застереження з приводу того, що сформульовані вище засадничі положення жодним чином не претендують на роль істини в останній інстанції або на роль інструктивних матеріалів, а мають розглядатися як науковий доробок, яким автор готовий поділитися, сподіваючись на конструктивний і продуктивний діалог з тими, кому це буде цікаво.

ПІСЛЯМОВА

Необхідність проведення дослідження, результати якого викладено в монографії, викликана низкою чинників. Першим і головним є розуміння того, що надія на покращення соціальної, економічної, політичної і психологічної ситуації, у якій нині перебуває Україна, є марною доти, доки є сили, що роз'єднують український народ і подекуди успішно паразитують на його численних негараздах, живлячись нашою нездатністю дати їм консолідовану відсіч. При цьому чільне місце серед дезінтеграційних проєктів займають ті, у яких ключовим є поняття «нація», а провідна мета полягає в тому, щоб шляхом загострення міжетнічних суперечностей (наприклад, щодо державної мови) завадити багатонаціональному народу об'єднатися в єдину націю. І це має своє пояснення. Річ у тім, що народ, у якому етнічне становить хоча й суперечливу, але водночас гармонійну єдність із національним (громадянин США родом з Індії, Китаю, Японії, Ізраїлю, Нігерії тощо вважає себе повноцінним американцем, не забуваючи і не соромлячись свого етнічного походження), набагато важче поневолити.

А втім, треба визнати, що, крім сил, які стають на заваді національній консолідації українського суспільства, є ще й проблеми гносеологічного, політико-ідеологічного, економічного, технологічного, а також психологічного характеру. Так, нині залишається відкритим питання щодо науково обґрунтованого проєкту цілеспрямованої розбудови української нації, що породжує сумніви в доцільності останньої в добу глобалізації чи думку, що становлення нації має відбуватися якимось спонтанійно, природно, об'єктивно, а не за чийось суб'єктивним бажанням чи вказівкою «зверху». Навіть наукове визначення таких понять, як «нація» і «націєтворення», досі є предметом теоретичних дискусій, результат яких далеко не завжди може бути використаний для розроблення конкретної технології практичної реалізації згаданого проєкту. А тому треба визнати, що

однією з вагомих причин такого стану справ є недостатня увага до дослідження національного питання з боку соціальної і політичної психології і насамперед визначення його теоретико-методологічних засад.

З огляду на зазначене вище було здійснено спробу створення концептуальної соціально-психологічної моделі процесу націєтворення, яка б спиралася на положення суб'єктно-вчинкового підходу, адаптованого до вивчення соціально-психологічних явищ, на наукове уявлення про народ як колективний суб'єкт, спроможний на спільний націєтворчий учинок, і функціональну структуру його активності, а також про систему соціально-психологічних механізмів взаємодії людини з людиною. На основі аналізу запропонованої версії функціонування зазначеної моделі сформовано цілісно-сутнісне уявлення про теоретико-методологічні засади соціально-психологічного дослідження процесу творення нації. Зокрема, пропонується соціально-психологічна конкретизація таких ключових понять, як «народ», «нація», «націєтворення», «колективний суб'єкт націєтворення». У положенні про мотиваційно-цільовий аспект дослідження процесу націєтворення звертається увага на необхідність урахування та узгодження відповідних диспозицій, властивих різним суб'єктам, які беруть і не беруть у ньому участь. Обґрунтовується думка про те, який соціально-психологічний механізм найбільш логічно задіяти для вирішення цих питань. Те саме стосується положень про соціально-психологічні умови розроблення та практичної реалізації проекту націєтворення, оцінки зробленого, набуття відповідного досвіду і його використання колективним суб'єктом на новому етапі розвитку спільноти як єдиної нації.

Перспектива подальшого дослідження проблеми націєтворення вбачається в конкретизації умов, засобів і способів організації та забезпечення відповідного соціально-психологічного супроводу цього процесу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Панарин А. С. Испытание глобализмом. Москва: Российский Национальный Фонд, 2000.
2. Хонг М. Секреты успеха Сингапура: 12 статей господина Марка Хонга Тат Сун, посла Республики Сингапур в России и на Украине. Москва, 2000.
3. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: монографія. Київ: Либідь, 1999.
4. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма; пер. с англ. В. Николаева. Москва: Канон-пресс-Ц: Кучково поле, 2001. С. 94–103.
5. Шляхи формування нації та її психологічні основи. URL: <http://ua-referat.com>.
6. Слюсаревський М. М. Несходимі терени Психеї: маршрути наукового пізнання: вибрані праці. Київ: Талком, 2019. С. 178.
7. Там само.
8. Там само.
9. Колодій А. Рукопис брошури «Нація як суб'єкт політики». Львів: Кальварія, 1997.
10. Там само.
11. Придачук О. А. Народ як колективний суб'єкт правової охорони конституції // Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 7. С. 56.
12. Зуєва В. О., Коляда О. О. Українське націєтворення як головний чинник прогресивного розвитку Української держави // Гуманітарний вісник ЗДІА. 2009. Вип. 38. С. 176.
13. Ищенко Н. С. Коллективный субъект социального конструирования под знаком «одержимой личности» // Вестник Челябинского гос. ун-та. 2012. № 4. С. 43–45.
14. Столярова О. Е. Социальный конструктивизм: онтологический поворот (Послесловие к статье Б. Латура) // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. 2003. № 3. С. 49.
15. Журавлев А. Л. Психологические особенности коллективного субъекта // Проблема субъекта в психологической науке. Санкт-Петербург: Академический проект, 2000. С. 133–151.
16. Там само.

17. Васютинський В. О. Психологічна правда про індивідуалізм і колективізм: монографія / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ: Міленіум, 2016. С. 14.
18. Журавлев А. Л. Психологические особенности коллективного субъекта / Науч. психол. об-во им. С. Л. Рубинштейна при Ин-те психологии РАН. URL: rubinstein-society.ru
19. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии. Екатеринбург: Деловая книга, 2001. С. 264–269.
20. Горностай П. П. Группа как субъект: соотношение понятий «групповая идентичность» и «идентичность группы» // Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. Т. 1. Особистість і мала група. 2012. С. 113–121.
21. Брушлинский А. В. Проблемы психологии субъекта. Москва: Ин-т психологии РАН, 1994.
22. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: посібник. Київ: Академвидав, 2003.
23. Слюсаревський М. М. Методологічний простір побудови і критерії оцінювання соціально-психологічних теорій // Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології: [монографія] / [М. М. Слюсаревський, В. В. Жовтянська, М. М. Скорик, Н. В. Хазратова та ін.]; за наук. ред. М. М. Слюсаревського; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. С. 277.
24. Журавлев А. Л. Коллективный субъект: основные признаки, уровни и психологические типы. Психологический журнал. 2009. 30 (5). С. 74.
25. Уманский Л. И. Психология организаторской деятельности школьников: учеб. пособие. Москва: Просвещение, 1980.
26. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Санкт-Петербург: Кристалл, 2001.
27. Роменець В. А. Історія психології: ХІХ – початок ХХ століття: навч. посіб. Київ: Либідь, 2007. С. 778.
28. Слюсаревський М. М. Несходимі терени Психеї... С. 178.
29. Там само. С. 224–226.
30. Абушенко В. Л. Концепция // Гуманитарная энциклопедия: Концепты / Центр гуманитарных технологий, 2002–2019. URL: <https://gtmarket.ru/concepts/6890>.
31. Концептуальна модель. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
32. Концептуальная модель. Википедия. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
33. Эргономика. Принципы и рекомендации / Под ред. В. П. Зинченко. Москва: ВНИИТЭ, 1970.

34. Крылов А. А. Организация информационного управляющего процесса в системе мозга // Методология исследований по инженерной психологии и психологии труда. В 2-х ч. Ч. 2 / Под ред. А. А. Крылова. Ленинград: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1975. С. 3–39.
35. Галактионов А. И. Проектирование средств информационного взаимодействия на основе идеализированных структур деятельности // Психологические проблемы взаимной адаптации человека и машины в системах управления. Москва: Наука, 1978. С. 180–198.
36. Обознов А. А. Структура концептуальной модели у человека-оператора // Актуальные проблемы психологии труда, инженерной психологии и эргономики. Вып. 1 / Под ред. В. А. Бодрова, А. Л. Журавлева. Москва: Ин-т психологии РАН, 2009. С. 403–413.
37. Старовойтенко Е. Б. Персонология: жизнь личности в культуре: монография. Москва: Академический проект, 2015. С. 167.
38. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір: монографія. Київ: Міленіум, 2017.
39. Слюсаревський М. М. Соціально-психологічне мислення: сутність і формовияви // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. ст. Київ, 2014. Вип. 34 (37). С. 5–24.
40. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / Отв. ред. Е. В. Шорохова. Москва: Педагогика, 1973. С. 251.
41. Бердяев Н. А. Философия свободы. Москва: АСТ, 2004. С. 96.
42. Сайко Э. В. Субъект: созидатель и носитель социального. Москва: Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та; Воронеж: МОДЭК, 2006. С. 24.
43. Там само. С. 16.
44. Шалютин Б. С. Со-субъектность как основание морального, понятийного и религиозного сознания. URL: <http://anthropology.ru/ru/text/shalyutin-bs/so-subektnost-kak-osnovanie-moralnogo-ponyatiynogo-i-religioznogo-soznaniya>.
45. Лешкевич Т. Г. Постнеклассическая методология: эволюция парадигмы фундаментальной философии // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. 1998. № 6. С. 52–70.
46. Там само.
47. Яковенко И. Г. Человек и культура: диалектика взаимодействия // Пространства жизни субъекта: Единство и многомерность субъектообразующей социальной эволюции / Отв. ред. Э. В. Сайко; науч. совет «История мировой культуры». Москва: Наука, 2004. С. 117–148.
48. Петровский А. В., Петровский В. А. Индивид и его потребность быть личностью // Вопросы философии. 1982. № 3. С. 44–53.
49. Гегель Г. Ф. Философия духа // Энциклопедия философских наук. Т. 3. Москва, 1977.

50. Татенко В. О. Процес націєтворення у суб'єктно-вчинковому вимірі // Психологічні науки: проблеми і здобутки: зб. статей. Київ, 2017. Вип. 10. С. 55–73.
51. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении. Київ: Просвіта, 1996. С. 251–253.
52. Березняков Д. В., Козлов С. В. Символическая политика постсоветской Украины: между «Советским прошлым» и «Европейским будущим»? // Символическая политика. 2015. С. 171–172.
53. Кочубейник О. М. Соціальний діалог: соціальні та психологічні передумови комунікативності // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. ст. Київ, 2014. Вип. 34 (37). С. 158.
54. Татенко В. Соціальна психологія впливу: монографія. Київ: Міленіум, 2008.
55. Там само.
56. Миллер А. О. проекте нации в современной России. URL: <http://otetrad.ru/article-914.html>.
57. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. С. 94–103.
58. Миллер А. О проекте нации в современной России.
59. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994. С. 78.
60. Миллер А. О проекте нации в современной России.
61. Кон И. С. Социологическая психология. Москва: Моск. психол.-соц. ин-т; Воронеж: МОДЭК, 1999.
62. Кривдик О. Українська нація? URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2007/02/16/3209980/>.
63. Венгерська В. Українська нація та націєтворення у XX-XXI ст.: Історіографічний аспект. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/22608/1.pdf>.
64. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: пер. з англ. Київ: Таксон, 2003.
65. Татенко В. О. Соціально-психологічне дослідження інструментальних аспектів проблеми національного будівництва // Психологічні науки: проблеми і здобутки: зб. ст. Київ, 2018. Вип. 2 (12). С. 153–175.
66. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму.
67. Нидерхаузер Э. Роль национальной культуры в становлении нации // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторический и историко-культурный аспекты. Москва: Наука, 1981. С. 248.
68. Колодій А. Нація як суб'єкт політики. Львів: Кальварія, 1997. С. 4.
69. Там само.
70. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму.
71. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма.

72. Seton-Watson H. Nations and States. A Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. Boulder (Colo.), 1977.
73. Касьянов Г. В. Теорії націй та націоналізму... С. 62.
74. Там само. С. 88.
75. Там само. С. 65.
76. Колодій А. Проблеми націй і націоналізму в сучасній західній науковій літературі // Народознавчі зошити. 2002. № 2. С. 34.
77. Beetham D. Max Weber and the Theory of Modern Politics. London, 1974. С. 122.
78. Колодій А. Міжрегіональні поділи в Україні і деякі принципи публічного врядування // Будуємо нову Україну: зб. матеріалів конф. (26-27 листопада 2014 р., м. Київ) / упоряд. Ярошенко Т. О.; Українське Флуорайтівське коло. Київ: Києво-Могилянська академія, 2015. С. 321–325.
79. Гнатенко П. И. Национальная идентичность: монография. Винница: Нилан-ЛТД, 2018.
80. Там само. С. 175–176.
81. Сеа Л. Философия американской истории. Судьбы Латинской Америки. Москва: Прогресс, 1984. С. 175.
82. Татенко В. О. До проблеми мотивації націєтворення: соціально-психологічний аспект // Психологічні науки: проблеми і здобутки: зб. статей. Київ, 2018. Вип. (1) 11. С. 153–175.
83. Татенко В. О. Соціально-психологічне дослідження інструментальних аспектів проблеми націєтворення. С. 153–175.
84. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. С. 111.
85. Джон Рид. Десять дней, которые потрясли мир. Москва: Изд-во полит. л-ры, 1987. Т. 1. С. 75.
86. Лебедева Г. О., Ветров Р. Сутність соціального прогнозування. URL: <http://slavutajournal.com.ua/arxiv-nomeriv/slavuta-vipusk-4-5-2011/>.
87. Слюсаревський М. М. Ллюзії і колізії: Нариси, статті, інтерв'ю на теми політичної та етнічної психології. Київ: Гнозис, 1998. С. 17.
88. Бехтерев В. М. Внушение и его роль в общественной жизни. Санкт-Петербург: Питер, 2001. С. 18.
89. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история. Москва: Наука, 1966.
90. Парыгин Б. Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории. Санкт-Петербург: ИГУП, 1999.
91. Одайник В. Психология политики. Политические и социальные идеи К. Г. Юнга. Санкт-Петербург: Ювента, 1996.
92. Лебон Г. Психология народов и масс: пер. с фр. А. Фридмана и Э. Пименовой. Санкт-Петербург: Ф. Павленков, 1896. С. 170.

93. Анатолий Кашпировский. URL: http://www.peoples.ru/medicine/psychology/anatoliy_kashpirovskiy/.
94. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я». Москва: Современные проблемы, 1925. С. 21–22.
95. Титаренко Т. М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: монографія / Т. М. Титаренко, О. М. Кочубейник, К. О. Черемних; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ: Міленіум, 2014.
96. Соціологія: [підручник] / [За ред. В. Г. Городяненко]. Київ: Академія, 2008.
97. Шибутани Т. Социальная психология. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.
98. Голембівська А. Єдність нації – національна ідея України. URL: http://www.ya.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1242:2012-04-12-09-.
99. Панфілов О. Есть ли российская нация? URL: <https://tsn.ua/ru/blogi/themes/politics/est-li-rossiyskaya-naciya-821415html>.
100. Кафарський В. Українська політична чи етнополітична нація // Політичний менеджмент. 2006. № 4. С. 53.
101. Рудакевич О. Принцип, що розкриває сутнісну ознаку національних спільнот // Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст. Київ, 2012. С. 65.
102. Хонг М. Секреты успеха Сингапура...
103. Татенко В. Соціальна психологія впливу... С. 150–158.
104. Тард Г. Законы подражания / Les lois de l'imitation (1890, рус. перевод 1892, по изд. Ф. Павленкова. Москва: Академический Проект, 2011.
105. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір.
106. Сас П. М. Запорозьких козаків система цінностей // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2005. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zaporozkykh_kozakiv_systema_cinno_srey.
107. Досвід // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наук. ред.); І. О. Покаржевська (худ. оформл.). Київ: Абрис, 2002. С. 169–170.
108. Чепелева Н. В. Розуміння та інтерпретація особистого досвіду у контексті психологічної герменевтики // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія: Психологія і педагогіка. 2009. Вип. 12. С. 17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2009_12_4.

109. Журавлев А. Л. Коллективный субъект: основные признаки, уровни и психологические типы. Психологический журнал. 2009. 30 (5). С. 75–76.
110. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. Москва, 1994. С. 13.
111. Кримський С. Б. Українська культура та її базові архетипи. Издательский дом Дмитрия Бурого. URL: <https://burago.com.ua/krimskiy-s-b-%E2%80%A2-ukrainska-kultura-t/>.
112. Там само. С. 192.
113. Там само. С. 193–194.
114. Слюсаревський М. М. Несходимі терени Психеї... С. 127.
115. Фуко М. История безумия в классическую эпоху. Санкт-Петербург: Университетская книга, 1997.
116. Заводовський А. А. Сучасна українська методологія досліджень процесів українського націєтворення: історіографічний канон, модерн, метаісторія // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. 2015. Вип. 8. С. 41–42.

Наукове видання

Віталій Олександрович Татенко

**СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ НАЦІЄТВОРЕННЯ:
СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВИЙ ПІДХІД**

Монографія

2-ге видання, перероблене і доповнене

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 08.07.2021 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Авт. арк. 8,0.
Наклад 300 прим. **Замовлення № 999.**

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000 р.
25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29.
Тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: marketing@imex.net
